

JOZEF LYSÝ

Nesubstančná ontológia v konflikte civilizácií

Bondy deconstructs three illusions. The first illusion is the notion that salvation comes through history. However, there is no going back for history, especially with regard to privatising individuals, whose values are mostly anchored in consumerism. The second illusion is that the Soviet Union is an alternative to capitalism; the third illusion concerns Euro-centricism itself. Thus, Bondy permanently demythologizes and destroys illusions; in Bondy's radical reflection, this takes place through ontology. We may add, through non-substantial, i.e., revolutionary ontology.

Key words: non-substantial ontology; artificial intelligence; holistic thinking; consolation from politics

O ontologickej kríze hovorí Nick Bostrom aj v súvislosti s umelou inteligenciou. Umelú inteligenciu by sprevádzali udalosti podobné vedeckým revolúciám, kde by sa jej obraz sveta otriasal v základoch a keď by možno podstúpila ontologickú krízu, v priebehu ktorej by odhalila, že jej doterajší spôsob uvažovania o hodnotách bol zmätený a založený na ilúziách. Čo sa stane, keď v jej priebehu takáto vedecká revolúcia prinesie so sebou aj premenu jej základnej ontológie. O civilizácii založenej na nesubstančných predpokladoch uvažoval český filozof Zbyněk Fišer (Egon Bondy). Jeho nesubstančná ontológia odmietla aj predpoklad akejsi paternalistickej superinteligencie, pričom civilizačný základ, spoločenského človeka vnímala v jeho onticite. Bondy nás pozval do orákula svojho myslenia. Civilizačný výzvu jeho nesubstančnej ontológie môžeme smelo vnímať aj ako politickú filozofiu prekonávajúcu akékoľvek substančné prekážky vrátane politických.

Vstúpiť do sveta Bondyho myslenia, činov a diela nemožno zrejme inak, ako postupoval on, priamo *in medias res*. Ako filozof prijímal výzvy doby. Nesub-

stančná ontológia je jej príbeh, inak nemožno pochopiť ani názov jeho knihy *Príbeh o príbehu*. Ponúkol prístup, v ktorom multikultúrne prístupy bral ako monokultúru a prihlásil sa k interkultúrnej interpretácii civilizačných prístupov klasickej európskej a čínskej vzdelanosti obohatenej o indickú a islamskú vzdelanosť. Bola to odpoveď na výzvu doby v polčase rozpadu bipolarity. Tao s ručením obmedzeným neexistuje. Pre Fišera, alias Bondyho, je vzdelanie a poznanie niečím, čo umožňuje tvorivo, teda onticky participovať na tomto svete. V postsokratovskom svete, v ktorom sme sa ocitli, dnešné elity propagujú efektivitu za každú cenu. Je to prastará téma, ktorú dôverne poznal už Aristoteles. Voľný čas, ktorý dnešný typ efektívnosti potláča, je hodnota, ku ktorej sa budeme po neoliberalnej skúsenosti vracaať a potrebovať ju ako dúšok čistej, pramenitej vody. Je to skúsenosť, o ktorej, samozrejme, starí Gréci vedeli. Bondy však tvoril v druhej polovici dvadsiateho storočia. Žil, a my stále žijeme, v porevolučnej dobe, podľa jeho názoru najvýznamnejšej udalosti dvadsiateho storočia – po ruskej revolúcii, a stále hľadáme konsolidáciu spoločnosti. Bondyho dielo nám tento nedokončený príbeh nielen približuje, ale v istom zmysle nás provokuje, aby sme v ňom pokračovali. Najmenej, čo čakal, bola reštaurácia kapitalizmu, hoci ju svojou kritikou privoľával. Každá reštaurácia sa však končí, Bondy jej chcel predísť. Jeho cestou bola ontológia, paradoxne obor filozofie, ktorý bol v 20. storočí najžiaducejší a efekty ktorého budú nasledujúce generácie kriticky posudzovať. Aj jeho pobyt na Slovensku po roku 1989 bol zápasom o pochopenie doby práve v tomto kontexte. V istom zmysle bol jej aktérom, ale viac teoretikom i kritikom. Je zvláštne, že tento spôsob reflexie, ktorý je živnou pôdou politiky, podlieha stále redukcionizmu.

Knížka o tom ako sa mi filozofovalo je samozrejme nenahraditeľným sprievodcom Bondyho myslením. Najmä keď ukazuje, ako sa dnes vo svete diplomacie zvykne hovoriť, vlastnú, cestovnú mapu svojho myslenia, svojich objavov. Niekedy sa zdá, akoby Bondy bol Maxwellovým démonom, ktorý pootvára dvierka revolúcii. Asi tu treba začať s nesubstančnou ontológiou, jeho slávnou *Útechou z ontológie*. Démonom bol samotný Bondy, pootváral dvierka pojmom, ktoré podporovali jeho koncept nesubstančnej ontológie. Bol to celoživotný zápas, jeho slovami príbeh nesubstančnej ontológie, ktorý ukončil ontologickým románom s príznačným názvom *Príbeh o príbehu*. Mimochodom, paralelne v tom istom čase sa zvädzal ten istý zápas o charakter metodológie vedy. Na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave. Václav Černík poukazoval na nedostatočnosť *Maxwellovej podmienky nomickosti*, ktorá požadovala, aby zákon bol invariantný, nezávislý od okolností času a priestoru. Táto podmienka však podľa Černíka nestačí, nedokážeme sa vyhnúť dichotómii zákona a podmienok. Za riešenie považoval vyriešenie problému tvaru zákona, princíp nomickosti. Bondy sa

však pokúsil interpretovať nesubstančnú ontológiu ako invariant filozofického myslenia. Všeobecná metodológia vedy a filozofia sa v tomto momente doslova prekryli. Obaja videli riešenie v marxizme. Bondyho talent sa prejavil už v knihe *Otázky bytia a existencie*, rovnomennej diplomovej práci, ktorá vyšla v nakladateľstve Československej akadémie vied. *Útechu z ontológie* napísal v roku 1962 a bola obhájená ako kandidátska práca, a takisto vyšla v nakladateľstve Československej akadémie vied. Je nepochopiteľné, ako mohol byť tento text obvinený z propagácie náboženstva a následne jej autor odhalený ako pôvodca tzv. plazivej kontrarevolúcie z roku 1968!

Východiskom *Útechy* je pochopenie ontotvornej povahy ľudskej činnosti. Kapor, dážd'ovka ani améba samovraždu nespáchajú. Inak je to u bytosti, ako je človek, kde samovražda napovedá, že „*osud existencie závisí na tom, aké je bytie ako také, bytie vôbec, ontologická realita*“ (*Útecha z ontológie*, 1999, 11). V postpríbehu, práci, v ktorej rekapituloval svoj nielen filozofický život, priblížil objav nesubstančnosti. Stalo sa mu to ako nočnému strážcovi v Národnom múzeu, kde premýšľal nad Nagardžunovou tézou, že *nirvana je samsara*. Ak nirvana nie je stavom odtrhnutosti od sveta, niečím transcendentným, ale je týmto svetom samotným, potom nemenná substancia tam nemá miesto. Nesubstančnosť tak vylučuje teizmus i mechanický materializmus. To bola otvorená cesta k dialektickému materializmu. Bondymu sa vrátila týmto objavom úcta k budhizmu i marxizmu. V *Úteche* čítame pochvalné vety na marxizmus, ale aj na rýchle očakávanie beztriednej spoločnosti. Nesubstančná ontológia mala byť cestou k jej priblíženiu a urýchleniu. Aj jeho filozofická cesta bola „urýchlená“. Substanciu odmietol už v ročníkovej práci v roku 1959 a v zrýchlenom tempe „odštátnicoval“ a obhájil diplomovú prácu *Otázky bytia a existencie*. Vnútorne však *Nagardžunu* a indickú filozofiu neopustil, naopak po obdive k čínskej kultúrnej revolúcii a Maovi rozšíril svoj záujem o čínsku filozofiu.

Sám považuje svoju „*filozofiu za rukavicu hodenú smrti. Ak si nezmyselným záverom nezmyselného života, teda konečne si to povedzme na rovinu a do všetkých dôsledkov; ak taká nie si, potom odhaľujme všetkou silou, čím vlastne si*“ (*Postpríbeh*, 2013, 200). To je leitmotiv *Útechy* opísaný literárnym a filozofickým jazykom. Ak sa dostaneme na pôdu filozofie, potom platí aj to, že to bolo vyrovnávanie sa s Hegelovým kategoriálnym dedičstvom. Aj *Príbeh o príbehu* sa začína interpretáciou protikladov, samozrejmosťami abstraktného myslenia až po ontickú rovinu bytia, kde bez logiky nemožno urobiť ani krok. Aj najelementárnejšia jednotlivina má množstvo stránok, kvalít, funkcií, vlastností, ktoré sa môžu meniť iba v dôsledku svojej vlastnej jednoty, svojím vlastným napätím, „bojom“, bez toho, aby boli „hýbané“ zvonka. A to sa týka aj spoločenských kategórií, nie-

len mikrosвета či kozmu. Práve ten je podrobený logike dôsledkov, ktoré vyplývajú z predpokladov jej prípadnej nerozčlenenosti, ale aj dôsledkom rozčlenenosti. A potom tu je náš vesmír, čo je termín čiastočne antropomorfný, ale náš vesmír je naopak partikularistický. Úvaha o modeloch vesmíru nie je a nebola samoučel-ná, dokazovala iba, že náš „pluralistický“ vesmír nie je jediným vesmírom, je-dinou možnou formou existencie vesmíru. Vývojové štádium partikularistického vesmíru môže prebiehať nekonečnými peripetiami, galaxie môžu nekonečnekrát zaniknúť a znova vzniknúť, až dôjde k tomu, že jednotliviny nadané uvedomelým konaním prevezmú vedenie vesmíru do svojich rúk.

V štruktúre partikularistického vesmíru takáto možnosť existuje a súčasný vývoj vedy ju potvrdzuje. Presvedčivejšie ako Teilhard de Chardin ukazuje, že je to vlastnosť rastu kvality, čo patrí k rozčlenenému vesmíru. Takýto vesmír potom bude napĺňaný touto skúsenosťou, až bude ako celok kultivovaný. Alebo povedané logicky: ak by sa substrát, ktorý je materiálom tohto vesmíru, nemeni-l, potom by sa ani vesmír sám, pokiaľ je rozčlenený, nemohol meniť a trčal by vývojovo na mieste. Potom vznikajú, prirodzene, problémy ďalšieho druhu: napríklad také, ktoré sa týkajú otázky možnosti prevzatia riadenia vesmírneho vývoja. Vesmírny vývoj sa riadi sám, tak ako sa riadil predtým. Čo je však nad tým? Zákonitosť? Bondy rozohráva priam infinitezimálnu logiku možností: až k spoločenským a nota bene aj politickým súvislostiam. Ľudstvo dostáva príleži-tosť k neobmedzenej akcii. Prirodzene, že je tu neprehliadnuteľný prvok možnej obavy. Logika však v tomto prípade opatrnosť vylučuje a Bondy to neskôr v *Lis-toch Júlii* urobí. Je možné sa báť kozmologického optimizmu, existencie človeka, blanokridleho hmyzu i „kolektívnej samovraždy“. Bondy súvislosť vidí v dnešnej mediálnej ponuke predstierajúcej, že sa to už virtuálne deje. Ale iba v spoločnos-ti, ktorá individualizačný proces nasmerováva k spoločenskému oslobodeniu člo-veka, k beztriednej spoločnosti. „*Tak ako procesu individuácie vďačíme za svoju individuálnu ľudskú strasť, vďačíme mu za všetko, čo je v nás cenného, a ľudská spoločnosť mu vďačí za všetky úspechy, ktoré dosiahla*“ (Útecha, 1999, 54).

Materialisti za žiadnych okolností nemôžu prijať koncepciu inteligibilnej hmotnej substancie. Substanční materialisti, vydávajúci neinteligibilitu substan-cie za jedine možnú, obhajujú najprimitívnejší model, v ktorom „hmotu osebe“ stotožňujú s najmenšími stavebnými kameňmi kozmu. Argumentuje sa potom tým, že takéto partikuly nemajú žiadne vedomie. Koncepcia, ktorá chápe vesmír ako nadradený, patrí už k pokusom o odstránenie substančného modelu. S. Weinberg v knihe *Ako vysvetliť svet, objav modernej vedy*, vydanéj v roku 2015, dupľuje tieto argumenty. Možno nie sme dosť bystrí, aby sme pochopili fundamentálne fyzikálne princípy. Alebo môžeme naraziť na javy, ktoré sa principiálne nedajú

začleniť do jednotného rámca všetkých vied. Hoci celkom dobre môžeme dospieť k pochopeniu procesov, ktoré sú zodpovedné za vedomie, ťažko si vieme predstaviť, ako by sme aj v budúcnosti opísali fyzikálnymi termínmi vlastné uvedomeľé pocity. *„Keď sa mnohostranné vedecké princípy, ktoré sme objavili a stále objavujeme, podobným spôsobom redukovujú, môžeme si byť istí, že kráčame po ceste k fundamentálnej fyzikálnej teórii“* (Weinberg, 2015, 282). Málokomu sa vtedy u nás podarilo jasnejšie ukázať v tomto kontexte na rozdiel spoločenských a prírodných vied. Bondy bránil filozofiu, dokonca aj s debatami, ktoré sa týkajú inteligibility substancie. *„Zrušiť takúto filozofiu by bolo určite prospešné, avšak nemožno to urobiť tak, že filozofiu prehlásime za zrušenú, a že jej pozostatky prenecháme exaktným vedám, či prípadne rozprávkam a bláznom. Ak má byť filozofia zrušená, musí byť už uskutočnená v živote realizovaným filozofickým poznaním, resp. filozofickým poznávacím procesom, že budeme skutočnosť poznávať nie v dielach jednotlivých ufúľaných mysliteľov, ale sami vo svojej uvedomelej schopnosti myslieť, a nie pred myslením utekať, schopnosti poznávať, a nie ohlupovať sa autosugesciou, dobovými senzáciami (mániou technických vymožeností, športu atď.) alebo davovou hypnózou. To vyžaduje také spoločenské usporiadanie, v ktorom to bude možné, t.j. v beztriednej spoločnosti“* (Útecha, 1999, 106 – 107). V tomto zmysle môžeme hovoriť o Bondyho programe.

Sféra inteligibility substancie je vyčlenená ontológii, logike, etike a pod. Bondy potom rozohral možnosti božskej imaginácie od jeho dejín a problémov k Bohu utopenému v slasti, k usilovnému Bohu, ale aj jeho ťažkostiam, existenciálnemu Bohu, tomu viackrát, Bohu filozofov, spiacemu Bohu až k Božej sebazáchrane. Ontologicky rovnocenný svet je možný, ale iba ako Sloboda. Keď Petr Uhl dostal otázku o Bondym obviňovanom zo spolupráce s ŠTB, poznamenal, že slobodnejšieho človeka ako on nepoznal. To sú prirodzene detaily, ktoré ho obklopovali, ale nemali a nemajú ani najmenší vzťah k téme pravdy v dejinách. Ktorý režim si prizná, že sa mýli, že je falošný!?

Navzdory Hegelovi a jeho nasledovníkom prináša pohľad na indickú a čínsku filozofiu ako ontológ. Okrem tradične nemyslivého a existenciálneho boha je ešte nevedomý boh, ktorý spí ako Šípková Ruženka. Je bezobsažný, ale má batalióny čitateľov. Je to nielen ontologický solipsista, ale aj Šankarov brahman = atman, ktorý sa prejavuje v nevedomých snových obsahoch. Tento model boha predpokladá večnú produkciu klamu, reinkarnáciu. Periodicky sa zjavuje ako „avatar“, Spasiteľ, aby svojim snom dodal účelnosť. Sú to však sny, a preto aj zákon skutokovej odplaty (karman) patrí do sveta intelektuálnych vízií, emocionálnych fantazijných prežitkov určitých teoretických predstáv. Nemusíme pokračovať v Bondyho argumentácii, ktorá ukazuje, že prechod k ontologickým reflexiám sa týka

testovania dôsledkov reflexií (mimochodom, to na adresu filozofie vyslovuje aj Rorty), ale zafixujme moment, keď registruje význam Budhu pre ontologické úvahy. Považuje budhizmus za jedinú dôslednú koncepciu o neexistencii duše a približuje to na Budhovom výklade reinkarnačného procesu, ktorý vylučuje koncepciu snívajúceho boha. Zbožné duše tu strácajú drahocennú nesmrteľnú dušu s ich bohom – Šípkovou Ruženkou. Bondy si je vedomý toho, že filozofická rozprava o snívajúcom bohu je neskutočne primitívna, ale ako s prekvapením konštatuje, prívržencov tohto modelu možno nájsť nielen medzi nevzdelanými Aziatmi, ale aj medzi akademickými občanmi rôznych kútov sveta a nezdá sa, že by ich ubúdalo. Bondy tieto úvahy písal dávno pred Huntingtonovým stretom kultúr a civilizácií... Bez prekvapenia tak možno povedať, že Bondy má čo povedať aj dnešku, dnešným konfliktom a problémom. Pre nesubstančný model je rozhodujúce to, že nie je privilegované súcno, všetky jednotliviny sú ontologicky „plnohodnotné“ a nie je nič ontologicky reálne bez jednotlivín (*Útecha, 184 – 185*). Aj vesmír je jednotlivinou, i keď hierarchicky nadradenou. Nie je to však ontologická nadradenosť. Rozhodujúca je aktivita jednotlivín, lebo okrem nich nič iné neexistuje, a preto má ich aktivita charakter tvorby ontologicky reálneho, a to sa nedeje ani teleologicky, ani deterministicky, ale „slobodne“. To je základná črta nesubstančného modelu. Bondy sa jej pridržiaval permanentne, teda aj vo všetkom, čo činil. Opäť si spomeňme na Petra Uhla a jeho výrok o Bondym ako najslobodnejšom človeku, akého poznal. Bol presvedčivý, keď dôvodil, že v ľudských ideológiách nejde o postihnutie skutočnosti, ale skôr o pragmatický aspekt, a to hoci aj zbavenia sa pojmu substancie, ale aby sa pritom zachovali jeho ideologické dôsledky, obľúbený dualizmus etc. Zarátal tam Milla, novokantovcov, Comta, ale výnimku urobil u Nietzscheho.

Ešte pred „príbehom o príbehu“ zdôrazňoval váhu a silu argumentov pred donucovacími prostriedkami, aby sa našiel ľudsky účinnejší a nielen iba persuzívny – ideový odraz skutočnosti (*Útecha, 1999, 302*). Aj „*marxizmus bude marxizmom iba dovtedy, pokiaľ bude ochotný dávať prednosť správnejšiemu odrazu skutočnosti pred takým, ktorý by bol, povedzme, humanisticky pragmatický*“ (*Útecha, 303*). Zdôvodnenie je ontologické. Normatívne etické kódexy hľadajú a opierajú sa o inštanciu, ktorá musí byť uznaná absolútne, a teda vždy je to ontologická otázka. Hypoteticky ani v beztriednej spoločnosti sa nedá uspokojivo odpovedať na tieto otázky inak ako na „najvyššej úrovni“, a to je u Bondyho ontológia. Spontánna recidíva teistických názorov by nebolo to najhoršie. Potreby človeka nie sú iba potrebami sebazáchovy či potrebami materiálnych statkov. Rovnako silnou potrebou vtedy, keď ostatné sú už ako tak saturované, je potreba *žiť ako človek* a nie rovnako ako rastlina či ako zvierat. Je to potreba človečenstva, a táto

potreba je veľmi zložitá. Znamená to zbaviť sa odcudzenia a jeho dôsledkov, ktoré doteraz poznáme z ich negatívnej stránky. Patrí sem aj „ontologizovaná spoločnosť“. Ontologická substancia človeka „znevlastňuje“. Substančný model, ktorý bol v najkrutejších pomeroch ópium, útechou, by sa v beztriednej spoločnosti stal náhrobným kameňom, ktorý by ľudstvo zadusil (*Útecha, 1999, 305*). Oproti tomu sú zdanlivo „pesimistické“ výhľady nesubstančného modelu, ktorý prekračuje hranice spoločnosti ako nadradenej ontologickej skutočnosti, individuálne „neodvoditeľné“ (*Útecha, 1999, 307*). Bondy si nevie predstaviť nejakú ontologickú skutočnosť, ktorá by bola bohatšia ako naša, v ktorej tá najvyššia úroveň sa trápí snahou o vytvorenie významu svojej existencie, obavou so splnenia svojej existencie (*Útecha, 1999, 308*).

V *Júliiných otázkach* sa dostáva však do pozície, v ktorej zisťuje, že **človek nie je to, o čo ide**, tým je ontologično samo. Samozrejme, s dôsledkami. Z etiky sa stáva veda o kentauroch a z druhej strany jej základom je irónia a sebaíronia. Vo vyspelých priemyselných spoločnostiach sme sa v našom historickom a spoločenskom vývoji dostali k tomu, že kategória individuálnej slobody (predovšetkým občianskej a politickej) sa dostala z chimérickej podoby do polohy ekonomickej kategórie, **individuálna sloboda sa stala výrobnou silou**. Neslobodný človek neodvedie dobrú prácu. Od triviality etických príkazov sa dostal k ontológii daru. Základné etikum je dar, ako je písané, keď kamene budú rozprávať. To presvedčenie, že žijeme v „osovej dobe“, sa prehlbovalo, pripravuje sa osový zlom v neďalekej budúcnosti. Keď čítame *Knižku o tom ako sa mi filozofovalo*, nemôže našej pozornosti ujsť skutočnosť, ktorú Bondy nezatajuje, naopak ju ilustruje, keď spomína, ako spoločenské a politické pomery bezprostredne ovplyvňujú myslenie. V každom prípade to boli impulzy, ktoré jeho ontologické reflexie posúvali logicky ďalej. Takže jeho vývoj, ako ho približuje, opísal veľkú krivku: „*od Engelsa cez vyvrátenie všetkých doterajších ontológií až k zážitku hlbokéj istoty, ktorú právom môže ktokoľvek označiť za náboženskú skúsenosť, až k otázke po eschatologickom čase a k vízii teomorfne pôsobiacej ontologickej reality, ‚poznajúcej partikulárie‘. To, čo vidíme v našom živote, je filozofia bez Boha a bez nevyhnutnosti, ale filozofia zabezpečujúca ontologické zakotvenie hodnotám a ľudskému životnému usilovaniu. Nepopieram ani zmysluplnosť*“ (*Postpríbeh, 2013, 222*).

Neodvolateľné sú však dôsledky pre politiku: ani tam neexistuje privilegovaná substancia, vyšší účel, v mene ktorého možno konať autoritatívne či vykorisťovať, ale týka sa to aj ďalších substancií ako sloboda, spravodlivosť, pokrok, náboženstvo, demokracia... Ale platí to aj o limitoch existencie. Kde je rozdiel medzi masovou výrobou zvierat na porážku, vyhladzovacími tábormi pre menejcenných podľudí a manipulovaním v spoločnosti? Kríza slobody sa začala, keď nemeckí

socialistickí robotníci pálili červené zástavy pred palácom cisára Wilhelma. Nádejný pokus o prekonanie neslobody, Maova kultúrna revolúcia, sa neskôr zvrhla.

V *Postpríbehu* už namiesto kategórií „protiklady“ používa novú kategóriu pre totožnosť, a to *sameness*, ale najpresnejší termín by bol rovnakosť, ale netotožnosť (*the sameness-but-non-identity*). Bondyho holistické myslenie pozná teóriu ontologického poľa, t. j. synchronnosti bodov univerza.

V *Júliiných otázkach* sa dopracoval k postbiologickým formám organizácie ontologického substrátu, k artificiálnym bytostiam. Boli to sedemdesiate roky 20. storočia, dnes je to už aj ekonomický a politický fenomén. Ruský kozmonaut Baturin (jeden z tvorcov Ruskej ústavy z roku 1993) sa vyjadril k otázke letu človeka na Mars. Plánuje sa, že sa to uskutoční v rokoch 2030 – 2040. On je presvedčený o tom, že prvá úspešná výprava sa uskutoční nie skôr ako po roku 2101. Podľa jeho názoru kozmonautom bude umelý človek. Skutočný vedecký prielom sa uskutoční v oblasti *life science*. Mimochodom, prvú kozmickú vojnu očakáva Baturin v polovici dvadsiateho prvého storočia, ale Rusko nebude ňou postihnuté, pretože nebude disponovať príslušnou kozmickou technikou... Pravda, *artificiálne* možno chápať aj ako predmetné *aufheben*, teda ako artificiálnu formu existencie v tom zmysle, že ontologická evolúcia sa odohráva ako produkovaná, že sa odohráva v axiologickom priestore ako biofilná kultúra. Artificiálna inteligencia uvoľňuje novú singularitu, ktorá v Bondyho predstavách získava eschatologickú dimenziu (má zmysel žiť), axiologicky ju vyjadruje *ontodicea*. Neترúfam si domýšľať, ako uvažuje Mark Zuckerberg, ale tréning s Bondyho ontológiou uvoľňuje predstavivosť a nestráca zo zreteľa sociálne, ktoré bolo v Bondyho *Úteche* modelovo na začiatku. V podobnom duchu ako Bondy uvažuje Steve Hawking a varuje pred nebezpečenstvom, ktoré prináša umelá inteligencia, ohrozujúca ľudstvo, a fyzik varuje pred zánikom ľudstva. Odporúča vedcom a politikom, aby boli opatrní.

Bondy sa problémom celkovej politickej situácie vo svete venoval vždy. Známymi sa stali jeho názory na reálny socializmus a najmä jeho prognóza rozpadu Sovietskeho zväzu v súvislosti so zdôrazňovaním spriaznenosti mocenských elít Východu a Západu. Takto expresívne sa vyjadroval aj Emanuel Todd. Bondyho pohľad sa však od názoru francúzskeho intelektuála odlišoval v radikálnom rozchode s paradigmami, ktoré sa týkali svetového systému. Bondy si uvedomoval špekulatívnosť vlastných názorov. Sám však dobre tušil, že jeho názory oslovujú predovšetkým obyčajných ľudí, ktorí pociťujú niekedy až katastrofické pomery doby a hľadajú možnosti riešení. Argumentoval tým, že všetky súbory ideí, ktoré máme k dispozícii vrátane „prefíkaného“ budhizmu a taoizmu, sú dnes *passé*. Vtip globalizátorov spočíva v tom, že človek už nepredáva iba svoju pracovnú silu, ale aj svoju tvár, charakter, samého seba. A pokiaľ nie je na úžitok, tak ho odpíšu.

S prekvapením konštatuje, že ľudia dokonca aj voľný čas považujú za ťažkosť. Nevedia, čo s ním. Predsa však dúfal, že práve táto hodnota bude meniť režim. Na stretnutiach na Laurinskej ulici, kde v Bratislave získal byt, sa stretával so sympatizantmi vlastnej básnickej, filozofickej i literárnej tvorby. Vracal sa na nich k témam o univerze, ktoré možno chápať aj ako teomorfné a interpretovať ako boha, ale nie ako supersubjekt. Ďalší sa našli v iných nepreberných prejavoch Univerza. Treba sa usilovať o revolučnú teóriu v zmysle oslobodenia človeka, nie o zrušenie nejakého historicky vzniknutého a v budúcnosti zase odkráčajúceho vykorisťovateľského systému. Ešte v *Cybercomicse*, próze z polovice deväťdesiatych rokov, mal predstavu o globalizácii, myslel si, že je to hyperbola, skutočnosť sa jej však vyrovnala. Nepochopiteľne ani KSČM podľa Bondyho nedokázala reflektovať situáciu a stala sa konformnou parlamentnou stranou akceptujúcou globalizáciu.

Globalizáciu považoval za pokračovanie kolonializmu a imperializmu. Opieral sa o Marxove názory z *Grundrisse*, že triedy a triedny boj sa začínajú až po „jedinej revolúcii v ľudských dejinách“, zavedením strojovej výroby, kapitalizmu. Uvedomelý triedny boj vzniká až od začiatku 19. storočia. Pred polovicou 19. storočia sa utvorili dve tradície: „anarchistická“ a „organizátorská“. Dnes sú nepoužiteľné. Akcieschopnosť globalizátorov podlieha korózii, ustupovať jej trvalo nemožno. Treba postupovať nepretržitými postupmi, bez ohľadu na ich porážky. Krachujú antiimperialistické snahy islamu, skrachoval pokus o obhájenie socializmu, Afrika sa ničí tribalizmom a rastie šovinizmus a xenofóbia aj medzi najbližšími národmi (Juhoslávia). Globalizátori majú v rukách zbraň najsilnejšieho kalibru: preventívne vyhladzovacie vojny. Najväčším hendikepom síl, ktoré sa proti globalizátorom stavajú, je teoretická a ideová nepripravenosť. Zdrojom revolučnej aktivity dnes je kultúrna a etnická pluralita súčasnosti. Za súčasnej situácie sa nesmie presadzovať uniformita cieľov. Po budúcom revolučnom zvrate majú byť pre všetky etnokultúrne oblasti záväzné jasné a nepriestrelné legislatívne opatrenia brániace obnove ziskovo využívaného vlastníctva výrobných prostriedkov. Je to revolúcia strojovej výroby, ktorá postupne mení celé kolektívne vedomie ľudského rodu. Zbaviť sa skupiny svetových globalizátorov pomôžu symbolickí analytici a ďalšie skupiny profesionálov schopných uskutočniť socialistickú globalizáciu. Hlavným momentom *Príbehu o príbehu* bolo poznanie, že na istom stupni zložitosti sa začne určitá štruktúra správať podľa vlastného algoritmu. Kapitalizmus je štruktúra, ktorá sa požiera sama. Je dôležité preto vymodelovať štruktúru s perspektívou vytvorenia humánnej spoločnosti. Bondy si želal, aby v tejto štruktúre boli zahrnuté všetky ľudské vlastnosti, pozitívne i negatívne, lenivosť i megalománia, ale môžu tam byť aj pozitívne činitele, na-

príklad ekológia. Čo sa však oproti minulosti zmenilo, je sémantika revolúcie, potrebná je zmena revolučnej paradigmy. Nemožno sa spoľahnúť na pauperizované vrstvy, do spoločenskej štruktúry by sa nemalo zasahovať „racionálne“. *„Laissez faire, laissez passer nie je európsky vynález, do Európy ho priviezli misionári z Číny“* a prostredníctvom Leibniza sa ho zmocnili liberáli. Aby sa však planéta nezrútila, treba urobiť opravu. Ale nevymýšľať, neprojektovať! Možno to budú riešiť artifične bytosti. Má to byť štruktúra, ktorá sa mení sama. Ak je štruktúra nasmerovaná na zisk, potom pokrivený obraz spoločnosti vzniká automaticky a intenzívne. Bondy preto navrhuje takú štruktúru spoločnosti, ktorej cieľovým zameraním je zabezpečenie prestíže tých, ktorí majú spoločnosť v rukách. Dnes to nie sú stredné vrstvy. Bondy bol skeptický aj voči priamej demokracii, zakotvanej v obidvoch ústavách, ktoré spomína – v americkej i sovietskej. To Bondy vysvetľoval na Laurinskej anarchistom z Prahy, ktorí „vítali“ aj dlažobnými kockami rokovanie Svetovej banky a Medzinárodného menového fondu v Prahe. Bondymu sa predtým páčilo ekofeministické šamanenie Starhawkovej v Seattli roku 1999. *„A keby aj nedošlo k III. svetovej vojne, bude dosť podnetov pre to, aby aj v krajinách I. sveta sa stále viac stávala z buržoáznej demokracie fraška a zásterka totalitarizmu so všetkými jeho ohavnosťami, počínajúc monopolným ohlupovaním obyvateľstva – pretože toto ohlupovanie je najstrašnejšou zbraňou vládnucej triedy nového typu: nikdy doteraz v dejinách nebola premyslenejšia a postavená na vedeckých základoch“* (*Neusporiadaná samovrava, 2003, 58*). Neveril nádeji, že by problém dokázali vyriešiť chartisti.

O nedemokratických pomeroch v Charte sa rozpísal Bondy v poznámke k *Bezejmennej*. Týka sa jednej z najcitlivejších otázok, vzťahov Čechov a Slovákov. Charta sa stala *tieňovým establishmentom*. Bola to polovica osemdesiatych rokov 20. storočia... Za Bondym prišla „delegácia“ asi 44 či 49 mladých „od lopaty“, ako im hovorili, s tým, že by chceli napísať otvorený list vedeniu Charty, ibaže to nedokážu naformulovať. Bondy ich požiadal, aby mu to vysvetlili, ľahko to urobili, mali to prediskutované. V podstate išlo o vážne znepokojenie nad úplnou stratou demokratických vzťahov v Charte, odtrhnutie od vedenia, nekontrolované a svojvoľné konanie a to, že sa publikujú vyhlásenia, ktoré sa s nikým neprediskutovali, ako kolektívne stanoviská všetkých chartistov. Chlapci si pamätali, že v starom republikánskom Ríme sa predsa len snemovalo a existoval úrad, ktorý chránil záujmy „jednoduchého ľudu“, hoci nevedeli, ako sa to volalo (mali na mysli asi tribunát) a želali by si, aby sa podľa toho Charta správala. Mimo chodom, aj Petr Uhl bol znepokojený pomermi v Charte, ako spomína Bondy. Uhl sledoval situáciu „zvnútra“. V tejto situácii sa na „chlapcov“, ktorí list podpísali, tlačilo, aby ho odvolali. Klasický postup všetkých establishmentov. Vtedy už

väčšina signatárov, ktorí sa neuchýlili do emigrácie, boli práve chlapani a dievčatá z undergroundu, výzva, aby sa zišlo **fórum** (vtedy sa po prvý raz použilo toto slovo) Charty, sa stretla s podporou. Bolo toho veľa, čo sa chcelo „strane a vláde“ povedať. Momentom, ktorý Bondy spomína, bol postoj Charty k tomu, čo sa volalo „právo na dejiny“. Tenorom „stanoviska“ bolo, že komunisti chcú zbaviť národ pamäti, zamlčovalo sa, že tu boli Habsburgovci, za ktorých dochádzalo k prosperite, ale inak to bolo so Slováckmi, ktorí mali iných kráľov. Čo vtedy ale bolo domysliteľné, hoci *expresis verbis* nenapísané, bolo to, že Česko a Slovensko k sebe nepatria, že vznik Československa bol historický lapsus. Táto úvaha vtedy bola chápaná ako niečo neuveriteľné. Keď sa zišlo fórum asi 250 až 300 ľudí z celej republiky, stáli sme s Uhlom ako pred koncilom, tvrdí Bondy. Havel začal rokovanie arogantne, ale po štyroch hodinách sa začalo prijímať záverečné hodnotenie. Fórum prijalo všetky pripomienky, ale väčšina bodov bola prekleutá frázami bez obsahu. Zo sľubov sa nesplnilo nič, iba Hrádeček sa viac zabarikádoval a Československo sa rozdelilo, smutne podotýkal Bondy pri spomienke na túto udalosť (*Bezejmenná*, 2001, 134 – 139). Počiatok úvah o rozdelení Československa a reštaurácii kapitalizmu tak možno podľa Bondyho vtiahnuť do polovičky osemdesiatych rokov. Ako v prípade rozpadu Juhoslávie, aj tu mala iniciatívu bonnská diplomacia (*ibidem* 139).

Bondy v *Príbehu o príbehu* nehovorí o tom, ako testuje príbeh, svoj príbeh, ale informuje, oboznamuje nás o záveroch, výsledkoch svojho testu. Neprehľadnosť situácie, v ktorej sme sa ocitli, našiel v „existenciálnom rozmere ontológie“. Dnešná situácia je omnoho neprehľadnejšia než situácia v dvadsiatych – tridsiatych rokoch 20. storočia, keď vznikala existenciálna filozofia, a rozhodne je horšia ako v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch. Ide o stratu všetkej nádeje. Základným životným pocitom sa stal zásah NATO v Juhoslávii v roku 1999, ktorý je tak samozrejмый, že o ňom ani netreba hovoriť (*Príbeh o príbehu*, 2009, 53). Jediné východisko je rýchlo si zvyknúť, k čomu „*prispievajú všetkými silami masmédiá, showbusiness, reklama i priamo vedecky programovaná ideová predpríprava globalizácie: pretože všetci sme celkovo v akútnom ohrození, veľmi rýchlo sme si osvojili prirodzenú sebazáchovnú taktiku ‚zachráň sa kto môžeš‘, buď pripravený na to, že sa dokážeš prispôbiť na všetko, čo ti bude servírované od brainwashingu po genocídu aj s chlpmi. Dobré dávkované informácie o ekonomickej, ekologickej a demografickej situácii nás vychovávajú k tomu, že jediné možné je nechať všetko v rukách mocných (globálnej finančnej oligarchie), ktorí nás celkom zreteľne poučajú o tom, že žiaden odpor vlastne nebude úspešný, pretože mocní a vládnuci si myslia, že všetko zvládajú*“ (*Príbeh o príbehu*, 2009, 54 – 55).

Jeho názor na rozpad Sovietskeho zväzu a dnešnú politiku vôbec sa stotožňoval s hľadiskami Ákosa Szilágyiho a odporúčal ich aj preto študovať. Maďarský rusista a znalec Dostojevského vydal knihu *Stár Boris a stároviči*. Je to pohľad na mediatizáciu politiky, teda výkon politickej moci, politického boja, politickej činnosti, ktorá je použitím tradičných politických prostriedkov, úsilí a cieľov na obrazovku. Štáty, strany, politické posolstvá a politici existujú iba vtedy, keď sa uskutočňujú vo svete. Tento spôsob politickej praxe mení samotnú politiku, jej existenciu. Politika ako divadlo, politická polemika ako show či športový prenos, politická popularita ako index sledovanosti. **Tým sa zmenil pojem politiky.** Pravda, politika ako osobitná činnosť bola mediatizovaná vždy, či už ako slovo, písmo, v tlači, rétorických žánroch, listoch, nariadeniach, rozkazoch, žánroch politických opatrení. Ale predsa len – aj keď písmo a slovo majú vlastný simulačný imaginárny priestor, nepodarilo sa im úplne odtrhnúť od politickej verejnosti takým spôsobom, aby vytvorili samostatnú, komplexnú, nezávislú realitu, v ktorej sa politické udalosti, činy a rozhodnutia odohrajú, a pritom existujú iba vďaka obrazovke. Moc na obrazovke už neslúži na získanie súhlasu, ale oproti tradičnej dobe, v ére posttypografickej politiky, v žánroch masovej politickej kultúry môže fungovať len *esteticky*. Proti tejto verzii politiky sa Bondyho podvedomie búrilo. Spomínal svoje sny, keď sa mu v spánku premietal film iba s titulkami. Už Max Weber, ako uvádza Ákos Szilágyi, spozoroval, že čím viac sa strany usilujú pôsobiť na masy a čím je ich byrokratická štruktúra nepružnejšia, tým podružnejší je obsah reči a tým dôležitejšie je jej emocionálne pôsobenie.

Je zvláštne, že tu sa dostala do hry nepolitická realizácia politiky, ktorú Bondy počas každého vystúpenia, ktoré malo politicky relevantný význam, pranieroval. Najviac „humanitárne“ bombardovanie Belehradu. Nadbytok elektronického obrazu je pre zlú politiku, ktorá sa nevie popasovať s ničím, alebo sa podujíma na niečo vopred nezvládnuteľné, priam dobrodením, lebo televíznej realite dodáva atribúty reálnosti a faktickosti. Elektronický obraz nemá charizmu. Charizma, tradícia a racionalita sa môžu uplatňovať už len ako atrakcie estetizovanej politiky, ktorá môže nie politicky, ale predsa len zohrávať určitú funkciu legitimizovania politiky. Ak táto funkcia nadobudne estetický význam, môže kdekoľvek, bez ohľadu na politický systém, za predpokladu, že na danom mieste vznikla moderná alebo postmoderná spoločnosť masového konzumu, legitimizovať politiku. Situácia v strednej a východnej Európe sa od sedemdesiatych rokov 20. storočia blíži k tomuto stavu. Napriek všetkým predmoderným črtám môžeme vo východnej Európe hovoriť o mediatizácii politiky. Do konca ani roky po zmenách režimov v tejto časti Európy nemožno celkom pochopiť bez mimoriadne dôležitej mediatizačnej úlohy, akú techno-tele-médiá zohrali pri zmene režimov. Okrem priameho prenosu

vojny v Zálive a Berlusconiho „telekracii“ treba doplniť zoznam o televíznu revolúciu v Rumunsku v roku 1989 alebo moskovský televízny puč roku 1991. Kým ešte podľa T. Carlylea technologická revolúcia tlače vedie priamo k liberálnej demokracii, potom podľa filozofov médií (napríklad Paul Virilio) posttypografická revolúcia vedie rovno *za* politickú demokraciu (*Szilágyi, 1999, 14*). Politici sú dnes odsúdení na mediatizáciu politiky a v nej na mediatizáciu samých seba, čo znamená istú sebadeštrukciu a pekne to zapadá do procesu sebadeštrukcie modernity do postmodernity. Ak by sme podľa jedného z najznámejších teoretikov demokracie I. Shapira zaujali tento postosvietenský postoj, ktorý vedie prirodzene k prijatiu ľavicovo orientovanej sociálnodemokratickej politiky, tak by sme akceptovali stanoviská takých mysliteľov ako Rorty či Lyotard. A tak keď nás Lyotard ubezpečuje, že ak sa vzdávame osvietenského naratívu, ešte to nemusí znamenať, že upadáme do barbarstva, ale nikdy nám nevysvetlil, že by sme mali veriť, že k tomu nedôjde. Prijatie post-osvietenského postoja azda u ľudí povzbudí toleranciu k odlišnostiam, ale rovnako rýchlo môže viesť k prijatiu fašizmu. Ak odmietneme myšlienku, že možno o niečom povedať, že je to pravda, potom sotva nájdeme kritérium, ktoré by umožnilo považovať jeden typ politickej praxe či režimu za nadradený inému. Ak sa neprijme nejaká verzia pravdivého poznania v politike, nebudeme schopní vypracovať uspokojivé kritéria na posudzovanie politickej legitimacy (*Shapiro 2003, 133 – 134*). V tom mal Bondy jasno: za najdemokratickejší režim doteraz považoval soviety. Tak aspoň argumentoval pri okrúhlym stole prvého čísla časopisu *Alternatívy*.

Bondy si bol vedomý sily techno-telemédií (a tým aj modernej estetizácie politiky, v ktorej bol, ako vieme, na čele fašizmus a ktorá sa naplno rozvinula v konzumnej spoločnosti). „*Postmoderná situácia nepodnecuje na iracionálne konanie, neuvádza masy konzumentov do pohybu, naopak ‚ušetrí‘ im konanie, účasť na formovaní histórie, keď na obrazovke esteticky zväčšuje a modeluje skutočné, ale v čase a priestore zmenšené, zostrihané revolúcie, občianske vojny a štátne prevraty. História na konci dvadsiateho storočia, ktorá sa rozletela na miliardy faktov, viditeľná a počuteľná vo svojej konkrétnosti, zachytená a znova prehrávaná v podobe elektronického obrazu, táto ‚posthistorická história‘ mení modernú vieru v tvorivú silu Slova na čosi naivné a anachronické*“ (*Szilágyi, 1999, 25*). To bol dôvod, prečo sám kriticky hodnotil *Príbeh o príbehu* ako neplnocenný útvar, s ktorým otvorene vyjadroval nespokojnosť. Permanentne sa vracal k Rusku, on ktorý predvídal zánik Sovietskeho zväzu a tisíce sovietskych pracovísk po celom svete naopak z neho žilo. Potom, ako sa Sovietsky zväz vyparil, začal vnímať Rusko ako fakt, ako úspešne simulovanú krajinu. „*Simulované je súkromné vlastníctvo, trh, kapitalizmus, parlamentarizmus, pluralitná demokracia, ale aj*

*„fašistické“, „červené“ a „červenohnedé“ nebezpečenstvá, ktoré ich ohrozujú, simulované sú voľby s viacerými stranami, voľba prezidenta a všeličo iné“ (Szilágyi, 1999, 35) – to všetko uviazlo v priestore intelektuálneho tárania. Modernú, charizmatickú, tradicionalistickú, racionálnu legitimitu moci podporujú a čiastočne nahrádzajú nové, postmoderné typy finančnej a televíznej legitimizácie. Legitímny je ten štát, ktorý ovláda finančné a obrazové toky a ktorého najhlavnejšiu mediatickú tvoria peniaze a obraz, dokonca peňazo-obraz a obrazo-peniaze. Jeľcin, tento veľký sovietsky pokrytec, a jeho epigóni v strednej a východnej Európe od Klauza po Dzurindu sú nemými svedkami rozpadu *ancieme regime*. Ešte nikdy sa neudialo v európskych dejinách niečo také podobné, aby sa systém rozpadol takýmto spôsobom, nehistoricky, odovzdane, krotko, náhliac sa v ústrety svojmu osudu. To, čo však vzniklo ako pozostatok, antisvet, ťažko opísať bez kategórií korupcie, kriminality a kleptokracie. Je to systém KKK, komplexný vzorec (Szilágyi, 1999, 231).*

Bondyho pokus dosiahnuť na Bytie nesprostredkované narazil na konečnosť našej schopnosti poznávať. Koncovku jeho úvah môžeme žartovne predpokladať tak, že artificiálne bytosti dokážu celkom prirodzene riešiť naše problémy. Nevytrhávajme preto Bondyho z historického kontextu, v ktorom žil, a zo siločiar doby, ktoré tvorili rámec jeho úvah. Aj preto si myslím, že Bondyho dielo, jeho dispozitív patrí do politickej filozofie.

Štúdia bola spracovaná v rámci projektu VEGA č. 2/0072/15 – *Stratégia transformácie spoločnosti v kontexte civilizačnej analýzy*.

Literatúra

- A riekol majster (Z klasických kníh konfucianstva)* (1997): Bratislava : Tatran.
- BONDY, E. (2001): *Bezejmenná*. Zvláštni vydání.
- BONDY, E. (1992): *Čínska filozofie*. Praha : Vokno.
- BONDY, E. (2013): *Postpříběh, příležitostné eseje a rekapitulace*. Praha : DharmaGaia.
- BONDY, E. (2009): *Příběh o příběhu*. Praha: DharmaGaia.
- BONDY, E. (1999): *Filosofické eseje I. /Útěcha z ontologie/*. Praha : DharmaGaia.
- BONDY, E. (1993): *Filosofické eseje II. /Juliiny otázky, „Doslov“/* DharmaGaia. Praha.
- BONDY, E. (2003): *Neuspořádaná samomluva*. L. Marek.

- BOSTROM, N. (2017): *Superintelligence. Až budou stroje chytrější než lidé*. Praha : PROSTOR.
- ČARNOGURSKÁ, M. a BONDY, E. (1996): *Lao-c': O ceste TAO a Jej tvorivej energii TE*, 1. vydanie. Bratislava : Hevi, 1993; 2. upravené vydanie Nestor, Bratislava
- ČORNÁ, T. (2015): *V postmodernom svete. Rozhovory*. Bratislava : Marenčín PT
- Dějiny politických a právních ideologií I.* (1965): Praha : SPN
- FAIRNBANK, J. F. (1998): *Dějiny Číny*. Praha : Lidové noviny
- FIŠER, Z. (1968): *Buddha*. Praha : Orbis
- HUNTINGTON, S. P. (1996): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York : Simon and Schuster
- KONRAD, N. I. (1973): *Západ a východ*. Praha : Lidové nakladatelství
- KRÁL, O. (2005): *Čínska filosofie. Pohled z dějin*. Lásenice, Maxima.
- LAO-C' (1971): *Tao te ťing, o TAO a ctnosti*. Praha : Odeon
- LIU XIE. (2000): *Duch básnictví řezaný do draků*. Praha : Brody
- Mistr Zhuang Sebrané spisy* (2006): Přeložil Oldřich Král. Nakl. Maxima
- NIKIFOROV, V. N. (1980): *Východ a světové dějiny*. Praha : Svoboda
- PROROK, V., LUPTÁK, M. (1998): *Politické ideologie a teorie v dějinách*. Praha : Ekonomická univerzita
- SHAPIRO, I. (2003): *Morální základy politiky*. Praha : Karolinum
- SZILÁGYI, A. (1999): *Stár Boris a Stároviči*. Bratislava : Kalligram
- WEINBERG, S. (2015): *Ako vysvetliť svet. Objav modernej vedy*. Bratislava : Slovart

PIETER C. VAN DUIN

‘Political life is dying out’: Rosa Luxemburg’s critique of Bolshevism and the Bolshevik revolution

This article analyses the critical comments of Rosa Luxemburg on Lenin’s model of the Bolshevik vanguard-party with its elite of professional revolutionaries and on the political events in Russia after the Bolshevik revolution. Rosa Luxemburg had a different concept of socialist revolution than Lenin did, for she regarded the revolutionary process as something that was based on the spontaneous actions of the working class and the mass participation of the people. A socialist party could channel and co-ordinate this revolutionary energy, but Rosa Luxemburg attached great importance to democratic freedoms and procedures and rejected the dictatorial tendencies emerging in Bolshevik Russia. She was hoping that the Bolshevik revolution would be the beginning of a European socialist revolution and never believed that Russia could make a socialist transformation on its own. In fact, she foresaw the bureaucratic dictatorship that Lenin’s Russia would in her view inevitably become, if the deformation of the revolution was not halted by international political developments on a higher democratic and socialist level.

Key words: Rosa Luxemburg; Social Democracy; Lenin; Bolshevism; Russian revolution; democracy

Rosa Luxemburg (1871-1919) was undoubtedly one of the most original revolutionary socialists and Marxist thinkers of early-twentieth-century Europe. She was also one of a very small group of women who occupied leading positions in the international socialist movement of her time, this classical period when the movement came into its own and when there were great expectations regarding the coming ‘proletarian revolution.’ After the Russian and Polish revolutionary events of 1904-1906, Rosa Luxemburg increasingly began to distance herself from the strategy and the organizational model of the German Social Democratic Party (SPD), a politically immobile colossus. But on the other hand, she did not agree

with Lenin's alternative model of the revolutionary vanguard-party either. She believed in the spontaneous revolutionary potential and capability of the working class, which simultaneously would create a special role for a revolutionary leadership once the dynamic of social and political revolution had reached a critical stage. Both the German model of bureaucratized mass organization and passive anticipation of the 'inevitable' proletarian revolution, and the Bolshevik model of a revolution carried out by 'professional' revolutionaries supported by the proletariat and other social groups, proved eventually alien to her. Perhaps Rosa Luxemburg's Polish background played a part in her rejection of both German bureaucratic reformism and Russian conspiratorial elitism. Her Jewish background, moreover, may have been partly responsible for her staunch internationalism and her rejection of Polish nationalism, including the national aspirations of Józef Piłsudski and mainstream Polish socialism. Thus it happened that Polish nationalism, German Social Democratic reformism, and Russian Bolshevism all became political adversaries of Rosa Luxemburg. This was important also in practical political terms, because she played a role in both the Polish, the German and, to some extent, the Russian socialist movement. She regarded the Polish proletarian revolution as a part of the broader All-Russian democratic and socialist revolution, while the revolution of the German proletariat seemed to her – and to most revolutionary socialists of the time – the *conditio sine qua non* of the European revolution as a whole. Aside from her views on socialism, internationalism, and revolution, her early confrontation with Lenin's Bolshevik model of organization in 1904 was an important step in her political evolution. This paper, however, will focus mainly on Rosa Luxemburg's critique of the Bolshevik revolution of 1917-1918.¹

At the beginning of 1904 Rosa Luxemburg began to look more closely into the issues which had caused disagreement between her Polish-Lithuanian Social Democratic Party (the anti-nationalist rival of the Polish Socialist Party) and the Russian Social Democrats and which had ended the hope of organizational unity between them, especially because of the extreme centralistic policy of the Bolsheviks (the Russian 'majority' faction). Rosa Luxemburg found out about Lenin's brochure *What is to be done?*, which had just been published. In response she wrote a long and very critical article ('Organizational Questions in Russian Social Democracy') about Lenin's organizational propositions, which was published in the German Social Democratic journal *Neue Zeit* in July 1904 and, in Russian

¹ See for a useful background history of Europe in the age of Rosa Luxemburg, including developments in contemporary socialism, James Joll, *Europe Since 1870. An International History* (4th ed., London, 1990), Chapters 3-9. See for a complex work on Marxist thought, George Lichtheim, *Marxism* (London, 1961).

translation, in the Russian Social Democratic newspaper *Iskra*. Rosa Luxemburg attacked Lenin's philosophy underlying his detailed prescriptions on organizational matters, citing his definition of Social Democracy as 'Jacobins joined to a proletariat which has become conscious of its class interests.' This elitist Jacobin and almost Blanquist notion – the latter being even more conspiratorial than the former – was not at all to her liking. Rosa Luxemburg writes: 'Social Democracy is not joined to the organization of the proletariat. It is itself the proletariat ... it is the rule of the majority within its own party.' Instead of an all-powerful central committee whose instructions ran 'from Geneva to Liège and from Tomsk to Irkutsk, the role of the director must go to the collective ego of the working class... The working class demands the right to make its mistakes and learn in the dialectic of history. Let us speak plainly. Historically, the errors committed by a truly revolutionary movement are infinitely more fruitful than the infallibility of the cleverest Central Committee.' Rosa Luxemburg also attacked Lenin's analogy of factory discipline as being a useful school for a revolutionary party, and his preoccupation with discipline as a whole. She believed that leadership by the kind of disciplined party that Lenin wanted to create would hold the working class back rather than push it forward. In Germany, but even more in Russia, organizational rigidity would suppress revolutionary activity: 'If there was inertia and over-emphasis of parliamentary tactics in Germany, this was the result of too much direction rather than too little, and the adoption of Lenin's formula would only increase rather than thaw out such conservative inertia. How much worse would be such a straitjacket for nascent Russian Social Democracy on the eve of its battles against Tsarism.'²

It has been argued by Nettl and others that Rosa Luxemburg's call for broad popular participation in Russian Social Democratic activity was partly due to an excessive transplantation of idealized German conditions into the Russian context, just as Lenin's concept and the conditions determining it were far too narrowly Russian to have general validity. Underlying this, however, was the more fundamental question, not of organization or political conditions, but of the nature and growth of class consciousness. Lenin believed that without the active intervention of a revolutionary elite, working-class consciousness was doomed to a vicious circle of impotence – that it could never rise above the economic level of trade-union activity. Rosa Luxemburg, on the other hand, believed that class consciousness was essentially a problem of friction between Social Democracy

² Rosa Luxemburg, 'Organizational Questions in Russian Social Democracy', *Neue Zeit*, 1903-1904, Vol. II; *Iskra*, 10 July 1904. Published in English translation by Bertram D. Wolfe (ed.), *Leninism or Marxism? The Russian Revolution* (Ann Arbor, MI, 1961), pp. 84, 89, 93, 108 for the passages quoted.

and society, of the permanent conflict between the socialist working-class movement and the structures – including the ideological structures – of capitalism. The more closely Social Democracy was engaged with bourgeois society on all fronts, the greater the growth of class consciousness in what was a continual process. She proved from her own experience that elites or a socialist intelligentsia were necessary, but to say that they should have a specific function in Marxist theory or revolutionary strategy was another matter. What mattered for Rosa Luxemburg was not power but influence: instead of a dynamo which drove the whole socialist works, a 'revolutionary elite' should be a magnet with a powerful field of influence over existing structures and conditions of class struggle. This influence grew as societal friction increased, but this friction and class conflict was the source of all revolutionary energy.³ Rosa Luxemburg wrote optimistically about the dynamic of modern proletarian class consciousness: 'For the first time in the history of civilization the people are expressing their will consciously and in opposition to all ruling classes. But this will can only be satisfied beyond the limits of the existing system. Today the mass can only acquire and strengthen this will in the course of the day-to-day struggle against the existing social order – that is, within the limits of capitalist society.' She believed that acquiring class consciousness within the structure of capitalist society was both possible and necessary and that in the end it would open the way to a new society. In this struggle there were two dangers to be avoided. One was 'the danger of becoming a movement of bourgeois social reform', the other 'the danger of sinking back to the condition of a sect.'⁴

Of course, Rosa Luxemburg was aware of the unique Russian conditions as far as the country's political system and political culture were concerned. An historian of the Russian revolution like E.H. Carr stresses this aspect in particular when analyzing her article of July 1904. Carr draws attention to the fact that Rosa Luxemburg denounced Lenin's policy of 'ultra-centralism' as bureaucratic and not democratic. Indeed, she diagnosed a specifically Russian character in Lenin's project and spoke of 'the "ego" crushed by Russian absolutism' reappearing in the form of 'the "ego" of the Russian revolutionary', which proclaims itself the mighty consummator of history.⁵ Lenin in reply offered the readers of his Bolshevik publications a number of negative references to what he called Rosa Luxemburg's fallacious Marxist theory of 'organization-as-process.' Most of these described her views as 'little else but defence of a lack of principles', and 'something not to be taken seriously.' He also lumped Rosa Luxemburg with the

³ J. P. Nettl, *Rosa Luxemburg*, with an Introduction by Hannah Arendt (New York, 1969), pp. 197-198.

⁴ Luxemburg, 'Organizational Questions in Russian Social Democracy', in Wolfe (ed.), *Leninism or Marxism?*, p. 105.

⁵ E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923, Vol. 1* (Harmondsworth, 1971), p. 45.

Mensheviks, which made it easier for him and his Bolshevik comrades to dismiss her ideas. The Lenin-Luxemburg confrontation was destined to become a major issue in the revolutionary Marxist and international socialist movement between the 1920s and 1960s, although the principal factor triggering it was Rosa Luxemburg's critique of the Bolshevik revolution written in 1918.⁶ Nevertheless, her critical response to Lenin's *What is to be done?*, was a first step in the direction of a revolutionary Marxist anti-Leninist position.

During the years between 1904 and 1914, Rosa Luxemburg experienced a process of radicalization as far as her attitude to German Social Democracy was concerned. One factor which played an important part in this was her experience of the Russian and Polish revolutionary events of 1904-1906. Rosa Luxemburg was one of the leading figures in the revolutionary actions in Warsaw during 1905-1906 and after her return to Berlin in 1906, where she had settled in 1898, she was not quite the same person anymore. She now believed in revolutionary mass action more than ever before and began to criticize the SPD more consistently and systematically. At the same time the contacts between the Polish Marxists – Rosa Luxemburg's Social Democratic Party of Poland and Lithuania – and the Russian Bolsheviks and other Russian revolutionaries were only sporadic and not very significant it seems, in terms of influencing one another. It is true that some Polish revolutionaries began to gravitate towards the Bolsheviks and their concept of a disciplined elite-party seizing power, especially during and immediately after the Bolshevik revolution in 1917. But Rosa Luxemburg and most other Polish and German revolutionary socialists retained their belief in the power of spontaneous proletarian revolution without the decisive role of a leading party which the Bolsheviks maintained was indispensable for the success of such a revolution. The outbreak of the First World War changed many things in the field of political work, which was restricted by censorship and military conscription. A major problem in Germany was also the force of patriotism and chauvinism, which Rosa Luxemburg had already experienced on several occasions before 1914. It was clear that the spirit of national chauvinism was also influential among the working class, even though Marxists like Rosa Luxemburg were always trying to explain it away. Rosa Luxemburg had the courage to confront and criticize German chauvinism whenever there was an opportunity to do so, and for this reason she was hated by many people in Germany, including trade unionists and even some Social Democratic party members. Although on one level (her Marxist worldview) she scarcely could take the phenomenon of proletarian national chauvinism seriously, on another

⁶ Luciano Amodio, 'The Lenin-Luxemburg Confrontation on Party Organization', *Quaderni Piacentini*, Vol. IV, No. 21 (1965) gives a summary of the literature on the most typical issues.

level (her observation of social and political reality) she understood very well what it meant and how difficult it was to combat or overcome it. This is the reason for her disagreement with the Bolshevik strategy after November 1917 of trying to conclude a unilateral peace with Germany. What would be the effect of this on the chances of Germany to win the war in the West and on the mind of the German working class? Rosa Luxemburg knew the answer to this question much better than Lenin did. She feared that a German victory would mean an enormous boost for German popular chauvinism and the end of the chances for a socialist revolution. But to make this clear to Lenin and his Bolsheviks was not a simple matter, nor was it easy to convince them that only a socialist revolution in Russia that was also democratic could mean the beginning of a successful world revolution.⁷ The Bolshevik scholasticism about a dictatorship of the proletariat supported by the peasants was improbable enough, but in addition there appeared a questionable one-party dictatorship.

Lenin's sceptical attitude to the February Revolution and his insistence that the Provisional Government end Russian participation in the war and make peace with Germany had not been received with approval by Rosa Luxemburg. She advocated a consolidation of the democratic revolution and concluding a peace deal only if this was really in the interest of the Russian proletariat as well as the German and European revolution. Looking out from Germany, the Russian February Revolution had achieved something worth defending against the strong and reactionary German power, which might want peace with Russia for tactical reasons but in the long run would want even more to destroy the revolution. This approach to the Russian situation continued to be the position of the *Spartakus* League – the new revolutionary socialist organization in Germany which had been founded at the end of 1915 – until the end of 1918 (even if after March 1918 they were led not to stress it too much). *Spartakus* recognized the need for peace as the only way to open up further revolutionary horizons, but not a peace which left Imperial Germany triumphant. Rosa Luxemburg, who spent most of 1917-1918 in German prisons, knew nothing of the negotiations between the left-wing Social Democrats Parvus and Karl Moor and the German Foreign Office, and of the impending journey of Lenin and his entourage through Germany in a sealed train provided by the German government. But even if she had not been in prison she would not have known or even believed it, because such eventualities were to her mind impossible. What she wanted to do was to help bring about a revolutionary

⁷ See for Rosa Luxemburg's political experiences and political evolution in the years before and during the First World War, especially Netti, *Rosa Luxemburg*, Chapters 8-14. See also Paul Frölich, *Rosa Luxemburg. Her Life and Work* (London, 1940).

outbreak in Germany, without which the revolutionary process in Russia could not survive. Rosa Luxemburg thought in terms of a radical democratic and democratic socialist revolution, whose success would obviously be dependent on further revolutionary developments on the international level. Of an isolated Bolshevik dictatorship in the near future she had of course not the slightest supposition, nor could she foresee the relative success of Lenin's policy of peace and land distribution to the peasants as a tactic to seize and consolidate power. The peculiar factors playing a part in the Bolshevik revolution were beyond the grasp and indeed the approval of most European Marxist revolutionaries.⁸ Only during the course of 1918 did Rosa Luxemburg begin to understand something more of the realities and the problems surrounding the Bolshevik revolution and the Bolshevik regime. At the end of 1917, following the Bolsheviks' seizure of power, the foremost issue from the German perspective was their intention to conclude an armistice and then a separate peace with Germany.

By the middle of November 1917 the impending peace negotiations with the Bolsheviks had begun to be reported in the German press. Rosa Luxemburg's comments on the Bolsheviks and their revolution now became more incisive and critical, although her first reactions to the news about the revolution in Petrograd had been warm and welcoming if apprehensive. In a letter written on 19 December to Karl and Luise Kautsky, prominent German Social Democrats who had taken some distance from the official Social Democratic 'pro-war' policy, she confided that the Bolsheviks did not please her 'with their fanatical determination to make peace at any price', even if they were not to blame for the situation as it was.⁹ Doubts about the wisdom of a Russian revolutionary peace with German imperialism were expressed in the first public comment of the monthly letter of the *Spartakus* League on the events of the Russian October Revolution. It saw in the conclusion of peace nothing but benefit for German imperialism and its ultimate wish to destroy the Russian revolution. The article 'Historical Responsibility' in the *Spartakus* letter of January 1918 was sour and unhappy in tone. An armistice had meanwhile been concluded between Germany and Russia, but no good could come from it. The article stated:¹⁰

'It is psychologically understandable that the Bolsheviks should see a prestige success in that most important question of peace and should present themselves as successful to the Russian people. But a second look shows the Bolsheviks in another light. The immediate effect of the armistice in the East will merely be that

⁸ Nettl, *Rosa Luxemburg*, pp. 422-424.

⁹ *Ibid.*, p. 426.

¹⁰ *Spartakusbrief*, January 1918, translated and quoted in Nettl, *Rosa Luxemburg*, p. 427.

German troops will be moved from there to the West ... Already the last bloody German advances in Flanders and in the South, the new 'marvellous' successes in Italy, are the direct results of Bolshevik victory in Petersburg ... the mask of virtue and restraint which was forced on German imperialism by its precarious military situation up till now will be thrown into the lap of the Scheidemanns [Social Democratic opportunists]. With the help of God – who is undoubtedly on the side of the big battalions – a 'German peace' will be dictated ... This is how the situation really is and the Bolsheviks are only deceiving themselves and others if they hear the melody of peace on earth ... The last laugh about the Russian revolution has hitherto been exclusively enjoyed by Hindenburg and the German nationalists.'

The *Spartakus* letter of January 1918 – whose author may have been Leo Jogiches, who was very close to Rosa Luxemburg – continued in its pessimistic but also realistic tone by claiming that the German workers 'continue to watch the spectacle [of the Russian revolution] good-naturedly, continue to be mere spectators, and so Soviet rule in Russia cannot find a fate different from the Paris Commune.' The fact that the Bolsheviks negotiated in Stockholm in December 1917 about a possible peace with Germany 'through such dirty channels' as Scheidemann and Parvus (who was more leftist but mistrusted by the Spartacists) proved that the Bolsheviks themselves too 'suffer from a lack of principle, which is completely at variance with their usual severe morality and intolerance of compromise.' After the conclusion of the peace of Brest-Litovsk in March 1918, public comment by *Spartakus* became less negative because Lenin, the great revolutionary leader, made a great effort to explain and excuse it. The Spartacists now more or less seemed to agree that criticism of the Bolsheviks should remain within closed doors and not be made public, and only by August or September this policy was abandoned by Rosa Luxemburg. Karl Liebknecht, isolated in prison too, wrote in his private notes in the spring of 1918 that 'any basic tendency to anti-Leninism' must be avoided, adding: 'Greatest care and tact in all German criticism of Russian proletariat!' What played a role in this German reticence as well was that following the treaty of Brest-Litovsk German troops occupied the Ukraine and large parts of the Baltic States and Finland. Violent opposition to these annexations also helped the Bolsheviks. It was as if Germany was once more at war with Russia and the problems of conscience posed by the separate peace were, to some extent, things of the past. However, the critique of Bolshevism continued to exist and did not exclusively relate to the question of the peace with Germany. At the end of the summer of 1918, Rosa Luxemburg informed her *Spartakus* comrades that she wanted to publish her criticisms of the Bolshevik revolu-

tion in the form of a pamphlet or a long article. They tried to dissuade her, but were unsuccessful. In the *Spartakus* letter of September 1918 Rosa Luxemburg broke a long period of silence and published an article voicing a sharp critique of the Bolsheviks. The editors of the *Spartakus* letter only published it with a cautionary note of their own. When she wrote a further article containing an even sharper attack on the supplementary protocols to the Treaty of Brest-Litovsk, her comrades Paul Levi, Ernst Meyer and Eugen Leviné decided not to print it. Rosa Luxemburg's articles had been delivered in Berlin by Mathilde Jacob, who used to visit her in her Breslau prison. Now Paul Levi travelled to Breslau and after a lengthy argument convinced her that publication was unwise, apparently using the argument that her remarks would be misused by their enemies. But after Levi's departure Rosa Luxemburg wrote out a draft text which she sent him later in September through an intermediary. In a personal letter she explained to Levi that she was writing it only for him, 'and if I can convince *you* then the effort isn't wasted.' The September 1918 manuscript was eventually published by Paul Levi in 1922, causing a wave of hatred against him and other critical communists on the part of Leninists and orthodox pro-Moscow communists.¹¹

In the historic September 1918 manuscript Rosa Luxemburg went back to basic principles, the text being not only a comment on the Russian revolution but also on the meaning and the general idea of socialist revolution. She admitted that for the moment Lenin and the Bolsheviks had been able to carry out a decisive revolutionary action and in a sense 'won a majority of the people' when doing so (she did not realize the extent to which the Bolsheviks were a minority in Russia). But there were many problems of a fundamental kind, which posed a mortal threat to the revolutionary project in Russia. The first problem that Rosa Luxemburg addressed was Bolshevik land policy. On this issue she was more to the left than Lenin, and she criticized the fact that his government had not taken measures 'which lead in the direction of a later Socialist reform of agriculture.' The government must 'at least avoid everything which may bar the way to those measures in future.' Now, however, 'the slogan launched by the Bolsheviks – immediate seizure and distribution of the land to the peasants – necessarily tended in the opposite direction.' Not only was it not a Socialist measure, but 'it piles up insurmountable obstacles to the Socialist transformation of agrarian relations.' Leninist policy 'has created a new and powerful layer of enemies of Socialism in the countryside, enemies whose resistance will be much more dangerous and stub-

¹¹ Ibid., pp. 427-430, for detailed references to original German sources; Hannah Arendt, 'Introduction' to Nettl, *Rosa Luxemburg*. Paul Levi published Rosa Luxemburg's text as *Die russische Revolution* (Berlin 1922).

born than that of the large aristocratic landowners.¹² The terrible events in Russia and the Ukraine when at a later stage agriculture was nationalized, confirmed Rosa Luxemburg's fears and analysis. Of course, Lenin knew that at some point in the future the resistance of the peasantry would have to be broken, but what mattered to him in 1917-1918 was to consolidate the revolution, that is Bolshevik power, by using the peasants as allies in a strategic game. In fact, the Russian peasants – who also constituted the bulk of the soldiers – were absolutely crucial in establishing and consolidating Bolshevik power. The slogan of peace, bread and land was a *conditio sine qua non* of the Bolshevik revolution. The Russian situation was completely different from the situation in Central Europe, where the Social Democrats feared the counter-revolutionary orientation of the peasantry. In this connection the observations of the historian George Lichtheim are worth quoting. Lichtheim writes that the Russian peasant-soldier made the Bolshevik seizure of power possible by backing the urban revolt, whereas in Central Europe the conservatism of the peasantry 'supplied the Social Democrats with an adequate reason for not attempting a revolution on the Russian model.'¹³ The exceptional Russian situation of agrarian backwardness and semi-feudalism thus made the revolution possible and at the same time heralded serious trouble in future. Rosa Luxemburg foresaw this and feared the counter-revolutionary consequences of an enlarged and fortified peasantry. Of course, as a socialist she had little affinity with the peasants anyhow, which is one of the tragic and fatal weaknesses of the socialist tradition.

The second problem that Rosa Luxemburg addressed in her manuscript on the Russian revolution was the nationality question. Perhaps even more than in the case of the land question, she was an orthodox Marxist of sorts who was not prepared to make any concessions in this field. It had been a tradition in the international socialist movement to actually back the national aspirations of at least some 'historic nations' that were supposed to play a progressive role in the historical process. Foremost among these nations were the Poles, and both the German Social Democrats and the Bolsheviks supported the programme of Polish independence from the Russian empire, the Germans on account of a sentiment going back to Marx himself and the Bolsheviks, again, for strategic reasons, i.e. weakening the Russian czarist state by all means. Rosa Luxemburg, however, disagreed with both of them. She had always believed that Polish independence was a naïve dream and that Poland had become an integral part of the economy of the Russian empire. Moreover, Polish nationalism – which was also very influential

¹² Rosa Luxemburg, *The Russian Revolution*, English edition in Wolfe (ed.), *Leninism or Marxism?*, pp. 43, 46.

¹³ George Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century* (London, 1974), p. 141.

in the Polish working-class movement – was in her view an enemy of socialism and class consciousness infecting the workers with hopelessly wrong ideas. Here we stumble upon another blind spot of a major section (but not the whole) of the international socialist movement, and Rosa Luxemburg was a principal exponent of it. As the historian Piotr Wandycz writes, ‘the socialist fatherland was as real to Rosa Luxemburg as Poland was to Piłsudski’ with the Polish ‘internationalists’ arguing that for the Polish proletariat national independence would mean ‘regression.’¹⁴ As far as Bolshevik nationality policy was concerned, Rosa Luxemburg warned of the consequences of tactically proclaiming support for the aspirations of various non-Russian nationalities in the country, as the Bolsheviks were doing as long as they had not yet consolidated their power in non-Russian regions. It was a similar situation to the case of the peasants, because the nationalists among the different non-Russian peoples would become dangerous enemies of the revolution at a later stage. Ukrainian nationalism, for example, she regarded as a ‘farce’, but it might nevertheless develop into a force to reckon with thanks to Lenin’s policy and the treaty of Brest-Litovsk, which opened the way for several nationalist movements with their slogan of the ‘right of national determination.’ According to Rosa Luxemburg, it was obvious that the ‘entire nationalist movement which at present constitutes the greatest danger for international Socialism has experienced an extraordinary strengthening from the ... Russian revolution and the Brest negotiations.’ From all this ‘the terror and the strangling of democracy followed directly.’¹⁵ The ‘terror’ and the ‘strangling of democracy’ that Rosa Luxemburg is speaking of, is exactly what was happening already at the time when she was writing down these words. The Bolsheviks had begun to suppress the resistance of national minorities, peasants, and of course their various political opponents in the major Russian cities, where many people initially believed that they could shake off the Bolshevik regime.

The questions of political democracy and dictatorship were the third and fourth problem that Rosa Luxemburg addressed, and they were in the final analysis the most important ones and the most crucial in judging the character of the Bolshevik regime. The third problem, that of political freedoms and democratic procedures, she discussed under the heading of ‘Constituent Assembly and Suffrage.’ What mattered here was Bolshevik policy with regard to parliamentary democracy, free elections, and so forth. Rosa Luxemburg criticized the Bolsheviks’ action in dispersing the Constituent Assembly in January 1918, the election of which they had

¹⁴ Piotr S. Wandycz, *The price of freedom: A history of East Central Europe from the Middle Ages to the present* (London, 1993), pp. 192-193.

¹⁵ Luxemburg, *The Russian Revolution*, pp. 55-56; see also Carr, *The Bolshevik Revolution 1917-1923, Vol. 1*, p. 268.

not dared to stop although they had restricted the suffrage, which she criticized as well. She attacked Trotsky's relativizing theory that institutions tend to lead a life of their own, and if they did not reflect the particular reality of their age of origin anymore, must be destroyed. To this Rosa Luxemburg opposed her own long-held view about mass influence on institutions, which could be seen as their most important aspect. She writes: 'The living fluid of popular mood, continually forced round representative bodies, penetrates them, guides them ... even in bourgeois parliaments.'¹⁶ Even more serious than the dispersal of the Constituent Assembly was the Bolsheviks' suppression of civic and political freedoms:¹⁷

'... freedom of the press, the rights of association and assembly all have been outlawed for all opponents of the Soviet regime ... on the other hand it is a well-known and indisputable fact that without a free and untrammelled press, without the unlimited right of association and assembly, the role of the broad mass of the people is entirely unthinkable.'

If Bolshevik rule (or the 'Soviet regime' of the workers' councils controlled by the Bolsheviks) was in any way to be an example for the future and for the socialist revolution in Germany and Europe, and not simply a means of clinging to power at the price of dictatorial deformation and political regression, purity of socialist principles, including democratic principles, needed emphasizing continually. Arbitrary curtailment of inconvenient institutions and popular processes after a revolution was bound to be self-generating and repetitive. They were bad habits which would lead the government ever farther away from contact with the people.¹⁸ The problem of dictatorship was discussed in more detail in the last sections of Rosa Luxemburg's September 1918 manuscript. She writes:¹⁹

'Freedom only for the supporters of the government, only for the members of one party – however numerous they may be – is no freedom at all. Freedom is always and exclusively freedom for the one who thinks differently ... because all that is instructive, wholesome and purifying in political freedom depends on this essential characteristic; and its effectiveness vanishes when "freedom" becomes a special privilege.'

These were historic words that deserved and still deserve to be remembered by socialists and democrats. They show Rosa Luxemburg's belief in political freedom and democratic life, or more precisely, in the democracy that socialists like her had always believed to be possible only after the socialist revolution. Rosa

¹⁶ Luxemburg, *The Russian Revolution*, p. 60.

¹⁷ *Ibid.*, pp. 66-67.

¹⁸ Thus the paraphrasing of Rosa Luxemburg by Nettl, *Rosa Luxemburg*, pp. 433-434.

¹⁹ Luxemburg, *The Russian Revolution*, p. 69.

Luxemburg felt that the Bolsheviks were imposing a new system from above rather than building it from below:²⁰

‘Lenin is completely mistaken in the means he employs. Decree, dictatorial force of the factory overseer, draconic penalties, rule by terror, all these things are but palliatives. The only way to rebirth is the school of public life itself, the most unlimited, the broadest democracy and public opinion. It is rule by terror which demoralizes.’

J. P. Nettl is probably right to say that Rosa Luxemburg did not mind ‘in the last resort’ whether the Bolsheviks maintained themselves or not, and that this perhaps was the major difference between her and them.²¹ The reason for this was that Rosa Luxemburg was far more afraid of a deformed revolution than an unsuccessful revolution. The first might become a terrible problem for the international socialist movement; the second would simply be followed by new revolutionary initiatives. Rosa Luxemburg understood Lenin’s organizational abilities and objects and, with her political insights and intuition and on the basis of what she knew about the situation, extrapolated them to their inevitable dictatorial consequences. In another historic and even prophetic passage she writes:²²

‘With the repression of political life in the land as a whole, life in the Soviets must also become more crippled ... life dies out in every public institution, becomes a mere semblance of life, in which only the bureaucracy remains as the active element. Public life gradually falls asleep. The few dozen party leaders of inexhaustible energy and boundless experience direct and rule. Among them only a dozen outstanding heads do the leading and an elite of the working class is invited from time to time to meetings where they are to applaud the speeches of the leaders, and to approve proposed resolutions unanimously – at bottom then a clique affair. A dictatorship to be sure; not the dictatorship of the proletariat, however, but only a dictatorship of a handful of politicians in the bourgeois sense ... yes, we can go even further: such conditions must inevitably cause a brutalization of public life.’

Rosa Luxemburg may have believed that the Bolsheviks had made a beginning with the international socialist revolution, but she was sure that they could not meet the challenge of building a new society. The conditions of Russian politics and society were too harsh and backward for anything more positive to emerge from the Bolshevik regime. She writes at the end of her manuscript: ‘Lenin and Trotsky and their friends were the *first* who went ahead as an example to the pro-

²⁰ Ibid., p. 71.

²¹ Nettl, *Rosa Luxemburg*, p. 434.

²² Luxemburg, *The Russian Revolution*, pp. 76-77.

letariat of the world ... But in Russia the problem could only be posed. It could not be solved there.' Rosa Luxemburg's pamphlet on the Russian revolution was primarily an examination of the basic propositions of revolution, and the only glimpse of how she envisaged the future. Unlike Lenin, Rosa Luxemburg did not accept a difference between party life and eventual public life, between party and post-revolutionary society. For her the socialist revolution was nothing more than the expansion of socialism from the party to the whole society. While Rosa Luxemburg, in spite of all her revolutionary strivings and radical convictions, remained anchored in the Second International as far as her democratic and socialist openness was concerned, Lenin evolved a theory of party discipline and organization which he put into effect with every means at his disposal. Only the party mattered and if it was properly organized, it could afford every change of tactic, survive every manoeuvre, and could fortify or discard at will every single institution in society. The Bolshevik view of society did not change much before and after the revolution, except in terms of the party's power: there was 'we', the party, and 'it', the society.²³ This was clearly not the view and not the perspective of Rosa Luxemburg, who saw the working-class party as being in opposition to capitalist society but could not imagine a socialist society in the making in which there was a similar opposition between party and society.

Rosa Luxemburg has been described as a 'socialist with a human face.'²⁴ The context to this is somewhat different from the Czechoslovak context of 1968 when a similar expression was used, but there are similarities in terms of the complex interpretation of socialist history. A crucial issue in this complex socialist history is the divide between Social Democrats and Communists, or between democratic and authoritarian socialists. The place of Rosa Luxemburg in this divide is controversial, because she identified with revolutionary socialism but not with Bolshevism. The Communist-Social Democratic divide principally had to do with the Bolshevik seizure of power in direct opposition to democratic legality and majority opinion, as expressed in the elections to the Constituent Assembly a few weeks after the Bolshevik take-over in Petrograd in the name of a new authority: Soviets of workers, peasants and soldiers. It became a matter of principle for Communists to affirm, and for Social Democrats to deny, that a socialist revolution could achieve its aims only if it dispensed with bourgeois legality and parliamentary institutions, freedom of the press and the existence of rival political parties. The Bolshevik assertions were seriously weakened by Rosa Luxemburg

²³ Nettl, *Rosa Luxemburg*, p. 435-436.

²⁴ Beverly G. Merrick, 'Rosa Luxemburg: A Socialist With a Human Face', in: *Feminist Theory Website*, hosted by the Center for Digital Discourse and Culture at Virginia Tech University (1998).

in her September 1918 manuscript. This happened shortly before she became the co-founder of the German Communist Party, which made it more difficult for Leninists – especially from 1922 when the manuscript was published – to claim the authority of Marx for what Lenin, Trotsky and the other Bolshevik leaders did in 1917-1918. They dissolved the recently elected Constituent Assembly, in which the Bolsheviks could not hope to gain a majority, and imposed other measures which marginalized and suppressed other political parties. The Social Revolutionaries had become the major winner of the elections, a party which represented the interests of the peasantry. Lenin claimed afterwards that the Social Revolutionaries no longer existed as a party, their left wing having made common cause with the Bolsheviks. The Bolsheviks, indeed, always had their sophistry at hand to justify this or that step of their power politics. However, ever since that moment in January 1918, which symbolized the Bolsheviks' unashamed usurpation of power, the Communist movement had to explain why 'socialist democracy' must necessarily take the form of one-party dictatorship.²⁵ According to George Lichtheim, Rosa Luxemburg warned that socialism without democracy was bound to turn into a monstrosity.²⁶ This is true notwithstanding all her illusions about socialism, idealism, and the role of power in politics.

²⁵ Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, pp. 141-142; O.H. Radkey, *The Election to the Russian Constituent Assembly of 1917* (London, 1950); L. Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy* (London, 1955).

²⁶ Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century*, p. 389.

DANIEL DOBIAŠ – SOŇA DOBIAŠOVÁ

O (ne)produktívnosti dichotómií v evolúcii liberálnej demokracie pri hľadaní lepšieho človeka a sveta

The work deals with the civilization trajectory of human reality which is marked by dichotomy of its own progressive and regressive features. In the intellectual tradition of Europe, there is the core of the desire to be recognized as a human being in an idea of dignity, freedom and moral will, supported by the power of human reason. The abovementioned characteristics limit and at the same time allow the reflection of steady conceptual structures in the evolution of modern liberal democracies. The perspective of awareness of ambiguity and paradoxical content of individual parameters of liberal democracy, ideologically shaped and fixed by worldviews of economic and political elites, from our point of view, is a mirror image of how those conditions differ from the standard assumptions formulated in theory.

Key words: liberal democracy; rationalism; idea of moral will; capitalism

Jedným z očividne jedinečných aspektov ľudskej existencie je legitímna snaha o racionálny prienik do dynamiky daného, nie však nemenného prostredia a pýtanie sa na základné predpoklady vlastnej neuchopiteľnej, protirečivou paradoxnosťou poznamenatej podstaty. V evolúcii základných atribútov myslenia a konania človeka je preto zjednocujúcou črtou neustála revízia ideových základov antropologicky determinovanej prítomnosti a budúcnosti, ktoré napísala minulosť. Na úrovni konceptualizácie kľúčových princípov¹ politiky, filozofie, histórie, ekonómie či náboženstva tak narážame na hľadanie autentického zmyslu

¹ Zápas o vytvorenie slobodného a spravodlivejšieho sveta uplatnením idey rozumu sa v intelektuálnej tradícii Európy realizuje na úrovni najvyššieho mravného a politického ideálu evolúciou obsahových metamorfóz dialektickej určenosti teórie a praxe, predmetnosti a ducha, jednotlivosti a všeobecnosti, respektíve časti a celku. Ide o koncentrovanú manifestáciu grandióznych projektov rezultujúcich do podoby metafyzickej substancie, regulujúceho princípu samého osebe, najvyššej a najvznešenejšej cnosti, predurčujúcej jej nositeľa k spôsobilosti na výkon moci, ako aj schopnosti človeka mravne transcendovať aktuálnu realitu a spravodlivo konať.

množstva teórií a pojmov, vznikajúcich často z náhodných praktických potrieb ľudských dejín. Keďže ich vzájomné pôsobenie vytvára podmienky na experimentovanie s politickými projektmi moderného sveta, napriek neurčitosti i veľkému množstvu potenciálnych obsahových implikácií sa ich v živom slede poznávacích aktivít pokúšame rozlíšiť a v konečnom dôsledku v nich identifikovať určité jadro inteligibilného významu.

Trajektória civilizačnej kultivácie v intelektuálnej tradícii Európy po stáročia smeruje k modernite charakterizovanej inštitúciami demokracie, liberalizmu a kapitalizmu.² Jej substanciálnym jadrom je presvedčenie, že svet je zákonitý a racionálny, že v zrkadle rozumu sa táto zákonitá racionálnosť sprístupňuje mysleniu, a preto je v možnostiach rozumu pochopiť ju a kontrolovať tak budúce perspektívy spoločenskej reprodukcie. Uvedená skutočnosť zároveň vymedzuje mantinely pre systematickú konceptualizáciu ideologickej agendy, rešpektujúcej dôstojnosť a slobodu ako esenciu ľudskosti za účelom povznesenia ľudstva a vytvorenia lepšieho sveta.

Napriek doktrínalnej jednote o konečnom zdokonalení človeka a sveta prostredníctvom rozumu, mravnej vôle a vedeckého pokroku však stále stojíme pred problémom klasifikácie toho, čo znamená byť moderný. Pred problémom, na ktorý upozornil už americký básnik *John Ashbery*, keď napísal: „*Zajtrajšok je ľahká vec, ale dnešok je nezmapovaný.*“ Skutočnou slabosťou antropologicky podmienených poznávacích aktivít je naša neschopnosť pochopiť súčasnosť práve z dôvodu „zdedenej“ iracionálnej viery v moderný plán myslenia založený na ideách nekonečného pokroku, rozumnosti sveta s univerzálnymi a kozmopolitnými hodnotami, ktorého imanentnou súčasťou boli, a stále sú, politické projekty pretvorenia človeka a sveta s univerzálnou formou vlády!

Predstava definitívneho presadenia racionalisticky založených teórií získava ideologickú dimenziu najmä vo svetle úvah o zastupiteľskej demokracii a trhovej ekonomike, ktoré majú svoj pôvod v období osvietenstva. Spojením ambície zdokonaľovania výkonu moci uplatnením zastupiteľskej a liberálnej procedúry v demokracii s iracionálnou vierou vo výrobnú a distribútorскую silu trhu sa vytvárajú všetky predpoklady pre legitimizáciu ideových, politických a hospodársko-vojenských štruktúr, ktoré predstavujú základnú os moderných západných dejín.

² Máme na mysli kapitalizmus ako systém ekonomickej organizácie založený na trhovej súťaži, pričom prostriedky výroby, distribúcie a výmeny sú v súkromnom vlastníctve riadené jednotlivcami alebo obchodnými spoločnosťami. Uvedená interpretácia priamo nadväzuje na hlavnú ideu *Lockovej* politickej teórie o nedotknuteľnosti a posvätnosti súkromného vlastníctva, ktoré je prirodzeným právom a je teda staršie ako štát, ktorý vznikol na jeho ochranu. Takáto formulácia idey súkromného vlastníctva sa objavila už v *Deklarácii práv človeka a občana* z roku 1789 vo Francúzsku a stala sa jedným zo základných pilierov právneho poriadku Spojených štátov amerických.

Používajú síce jazyk rozumu a vedy, ale v skutočnosti prioritizujú vieru³ v ideu západnej dominancie nad svetom prostredníctvom imperiálneho mocenského hegemonizmu a presadzovania strategických záujmov globálneho kapitálu. Jeden z najväčších príspevkov k dobru ľudstva, vyprodukovaný v záujme sociálneho a politického pokroku, sa v priebehu niekoľkých storočí postupne premieňa na jednu z množstva ideológií, ktorá vymedzuje definičný rámec politiky do jedného určujúceho typu demokracie s nevyhnutnou väzbou na liberalizmus a kapitalizmus a ktorého filozofický, politický či ekonomický dosah je imanentnou súčasťou procesov nazývaných globalizácia. Aj súčasné režimy moderných liberálnych demokracií sú teda presne tak, ako to bolo doteraz, presýtené ideológiou, ktorá ukladá jednotlivým kategóriám politickej teórie a praxe svoj vlastný obsah podľa určitého typu záujmov, spojených s najväčšou mocou na ich presadenie. Obsahová náplň hodnôt slobody, ľudských práv, vlády zákona či určitého zmyslu pre racionalitu a spravodlivosť sa v priebehu dejín mení, takže narábanie so spomínanými všeobecnými pojmami v procese vývinu osvietenstva niekedy môže nadobudnúť až totalitaristickú podobu: „*Všeobecne sa pociťuje, že prísľuby novoveku nám unikajú. Hnutie za osvietenosť a oslobodenie, ktoré nás malo zbaviť povier a tyrania, nás v dvadsiatom storočí priviedlo do sveta, v ktorom ideologický fanatizmus a politický útlak dosiahli extrémne rozmery, aké dejiny predtým nepoznali*“ (Belah, R., Madsen, R., Sullivan, W., Swidler, A., Tipton, S.: 1985, s. 277).

Vrcholné štádium osvieteniského modernizačného projektu politiky predstavuje preferovanie idey všeobecného pokroku, názoru o sebaoslobodzovaní človeka vedením a potrebe intelektuálnej sebvýchovy pri rešpektovaní rozdielnosti iných. V tejto súvislosti napríklad I. Berlin rozvíja názor, že program osvieteniského racionalizmu, založený na vzťahu rozumného života a rozumného, nezávislého individua, predstavuje metafyzické jadro racionalizmu, ktoré má veľmi úzky vzťah k pozitívnemu chápaniu pojmu slobody. Pojem slobody, ktorý je v ňom obsiahnutý, nie je a nemôže byť negatívnou koncepciou priestoru bez prekážok, ale je sebariadením, sebaovládaním individua ako racionálnej bytosti, ktorá používaním kritického rozumu pochopí to, čo je nevyhnutné a čo náhodné! Poznať a pochopiť nevyhnutnosť vecí znamená ovládať všetko, čoho racionálny účel chápem – oslobodzujem sa poznaním, keďže eliminujem iracionálne prejavy svojej prirodzenosti a zároveň si čokoľvek môžem racionálne zdôvodniť ako nevyhnutné.

³ Racionalistická viera v rozum často viedla k deformovaniu autentického, tzv. sokratovského racionalizmu, ktorého poslanstvo spočíva v uvedomovaní si hraníc vlastnej nevedomosti a nevyhnutnosti intelektuálnej skromnosti, sebareflexie. Dôležitú úlohu tu zohrávalo presvedčenie o možnosti poznať dokonalú pravdu na základe preniknutia k princípom, o ktorých už ďalej nie je možné uvažovať (noetický substancializmus). Paradoxne pritom vyznieva fakt, že základný racionálny postoj je výsledkom aktu viery v rozum, slobodná voľba v prospech racionálneho postoja pripúšťa svoj pôvod v iracionálnom rozhodnutí, je dokonca podmienená predpokladanou iracionálnou vierou v rozum!

Napriek mnohým pôsobivým výdobytkom pri kreovaní moderných spoločností,⁴ vychádzajúcim z tradície osvietenstva, sa však vedúci politický princíp rešpektujúci slobodu utvárať svoj život podľa vlastných predstáv ukázal ako nespoľahlivý, keďže autonómni, racionálni aktéri, využívajúci transcendentálnu slobodu a autonómiu vôle, takmer neexistujú, sú to skôr ilúzie vytvorené procesom abstrakcie a základ vedomia „rozumovo nezávislých“ jednotlivcov sa najčastejšie formuje v rodine, spoločenstve, pôvode či tradícii. Racionalisticky plánovaný štát bez akejkolvek tradície ako spojiva medzi inštitúciami, zámermi a hodnotovými predstavami jednotlivcov nie je možné vybudovať, keďže všetky zákony zahŕňajúce všeobecné princípy je potrebné pred ich uplatňovaním najprv vykladať na základe zásad odvodených z dennej praxe.⁵ Navyše, ako sme už spomínali, osvieteniská ideologická perspektíva zdôrazňovania neobmedzených možností človeka v politickom pláne univerzálneho zdokonalenia ľudstva a vytvorenia nového sveta s univerzálnou formou vlády umožňuje vznik jednotnej (povinnej) ideológie! Autentickosť idey pokroku pri realizácii všeobecného dobra tak nemusí znamenať využitie vedy a techniky na vytvorenie nového človeka a sveta, ale nadobudnúť charakter nástroja na zväčšovanie moci pri reprodukcii sveta starého. Anglický filozof a politológ John Gray v tejto súvislosti dokonca hovorí o nebezpečenstve vedeckého rasizmu a vieru v pokrok otvorene nazýva ľudskou ilúziou. História nepovažuje za vzostupnú špirálu smerujúcu k vytvoreniu lepšieho sveta, ale za nekonečný cyklus na seba vzájomne pôsobiacich premenlivých ľudských znalostí a nemenných potrieb: „*Jadrom idey pokroku je viera, že ľudský život sa s rastom vedomostí stane lepším. Omyl nie je v tom, že by sa ľudský život nedal zmeniť. Chyba je v predstave, že tie zlepšenia budú narastať*“ (Gray: 2006, s. 11). A pokračuje ďalej, keď tvrdí: „*Vedúcou tézou osvietenstva je predpoklad, že kľúčom k ľudskému oslobodeniu je narastanie vedomostí..., avšak viera v pokrok založený na raste vedomostí je sama osebe iracionálna. Medzi prijatím modernej vedy*

⁴ V súlade s étosom renesancie, reformácie a teórie prirodzených práv sa nositeľmi proklamovaných optimistických perspektív postupne stávali príslušníci strednej triedy (mešťania, remeselníci), pre ktorých bola kritika monarchie, absolutizmu a tradičnej duchovnej elity regulatívnym ideálom kreovania „nového sveta“ a výrazom vlastných politických či ekonomických záujmov. Spoločenskú hierarchiu porušila svojimi rastúcimi kompetenciami, ambíciami a bohatstvom aj ekonomicky čoraz nezávislejšia buržoázia s novou morálkou, pripisujúcou ekonomickému systému (priemysel, tok kapitálu, ekonomická sloboda, racionalita) omnoho vyššiu hodnotu než dovtedy prevládajúce hodnotové orientácie. Politická, ekonomická a morálna príťažlivosť ponúkaných pravidiel pre vrstvu „neurodzených“, následne ich kodifikácia právnymi aktmi spôsobili obrovský nárast počtu ľudí, ktorí sa snažili zlepšiť svoje životné podmienky a umožnili vytvorenie vrstvy označovanej ako „ľud“, reprezentovanej parlamentom, kde človek – občan získal status univerzálneho nepriateľa akejkolvek tyranie a obhajcu ľudských práv.

⁵ Pri ustavičnom kladení si otázok a hľadaní odpovedí na ne dospievame k skúsenostnej platforme, že akýkoľvek pokus o organizáciu vlastnej existencie nie je iba na abstraktnom rozume založeným, reálneho života sa nedotýkajúcim problémom, ale determinuje ho vzťah individuality k rozličným zoskupeniam a spoločenstvám v podobe rodiny, etnickej skupiny, národa či štátu ako vrcholne racionálneho politického aktu.

a techniky na jednej strane a uplatnením ľudského rozumu v ľudských záležitostiach na strane druhej v skutočnosti žiadna pevná súvislosť nie je. Skôr naopak – nové technológie sú schopné oživiť tú stránku ľudskej povahy, ktorá nie je a nikdy nebude racionálna. Talibanský vodca riadiaci vojenské operácie cez mobilný telefón je predsa bežná postava konca 20. storočia“ (Gray: 2006, s. 26). Nie je teda na svete moci, ktorá by zaručila, že vedľa moderného, racionálneho svetového názoru nebude rozkvitať fundamentalizmus a že dokážeme udržať technológie pod kontrolou na výlučné využitie na zlepšenie života.

Viera v schopnosť každého jednotlivca pochopiť podstatu politických rozhodnutí na základe racionálnej argumentácie pri realizácii ideálu všeobecného dobra⁶ predstavuje základný orientačný mantinel demokratickej politiky. Z dlhodobého hľadiska legitimita demokracie vlastne stojí a padá s možnosťou zachovania tejto viery a jej zdôvodnenia činmi. Pri hľadaní spôsobov uplatňovania životov jednotlivcov alebo politickej moci v demokratickom štáte považujeme za produktívny návrat k už spomínanému fenoménu mravnej vôle človeka, opierajúcej sa o silu ľudského rozumu. Ustálené myšlienkové a pojmové konštrukcie, ktoré vymedzujú limity pre liberálne demokracie neskorého kapitalizmu, nie sú schopné reflektovať rastúci nesúlad vyplývajúci z nevyhnutnosti uspokojovať rozdielne potreby sociálnych skupín s odlišným statusom! Sloboda myslieť a konať, produkt a podmienka spojenia rozumu a vôle, podobne ako demokracia alebo spravodlivosť, je jednou z politických cností, v žiadnom prípade nie jedinou a už vôbec nemusí byť pre každého rozhodujúcou, najdôležitejšou. Bez adekvátnych podmienok pre svoje využitie je v praxi plne nerealizovateľná a môže sa dokonca premeniť na bremeno pre tých, ktorí v určitých životných kontextoch potrebujú či vyznávajú ako najvyšší cieľ niečo iné. Nájdanie praktického kompromisu pri hľadaní zhody ohľadom toho, ktorý spôsob života je dobrý, znamená takmer nepreniknuteľnú prekážku spochybnením univerzálne akceptovateľnej idey všeobecného dobra, ktorú by pod ťarchou racionálnych argumentov boli ochotní všetci ľudia prijať. Pluralizmus politických princípov nás pri kreovaní moderných demokratických spoločností vlastne stavia pred etický paradox: racionálne a slobodné bytosti by mali robiť to i ono, tak a tak, a to, čo a ako robia, robiť bez obmedzení.

⁶ Idea dobra ako najvyšší ontologický, gnozeologický, mravný a politický ideál, spolu s ideou spravodlivosti, sa stala východiskom už pre názory mnohých antických autorov o štáte. Kým Sokrates spájal spravodlivosť s dobrom a múdrosťou, pretože iba oni dokážu človeku priniesť dobrý a šťastný život, jeho žiak *Platón* pokladal ideu dobra za najvyššiu a najvznešenejšiu cnosť (ideu), ktorej poznanie predurčuje jej nositeľa k tomu, aby vládol. Politická spôsobilosť pre výkon moci bola v *Platónovej* predstave ideálneho štátu podmienená múdrosťou (sofokracia, vláda múdrych) – rozhodujúcu moc má mať v štáte ten (tí), kto mnoho vie a je (sú) schopný (i) poznať najvyššiu z cností, dobro...

Určujúcou silou pôvodného demokratického ideálu bola viera v schopnosť každého jednotlivca, respektíve väčšiny ľudí pochopiť podstatu politických rozhodnutí na základe racionálnej argumentácie ohľadom toho, čo je dobré a správne. Rešpekt k jednotlivcovi, dôvera v schopnosť ľudí dospieť k racionálnym rozhodnutiam o svojich životoch a ich emancipácia výchovou a vzdelaním proti tyranii však vôbec nemusia byť samozrejmosťou, keďže vždy existovali a budú existovať ľudia s tendenciou žiť svoj život tak, ako chcú, a určité skupiny ľudí, ktorí sa budú snažiť použiť moc na prinútenie ostatných, aby konali, mysleli či cítili inak, než sami chcú. Odstránenie prekážok zabraňujúcich uspokojovaniu túžob či vytvorenie stavu, keď by ľudia netúžili po ničom, čo nemôžu dosiahnuť, síce otvára priestor pre slobodu voľby, ale na jej zabezpečenie v tejto podobe možno použiť a ospravedlniť nátlakovú silu, ktorá by bránila utváraniu nevhodných túžob, respektíve podporovala utváranie túžob „vhodných“. Už Rousseau, Tocqueville i niektorí utilitaristi⁷ upozorňovali, že v tejto situácii je možné využiť túžbu otrokov uspokojovať svoje potreby, zakryť vedomú manipuláciu s ich vedomím a prinútiť ich, aby boli slobodní a racionálni. Navyše, ako sme už naznačili, každý človek má svoju sociálnu skúsenosť a v závislosti od toho, ako naň dolieha, sa v nej nejako potrebuje vyznať a zmysluplne orientovať. Odlišnosť ľudí v miere a intenzite emocionálnych prežitkov, v zameranosti ich vôle, autentickejši pudov a vášní sa síce zjednocuje v rozume, presnejšie v dohode na tom, čo je a čo nie je rozumné, ale aj keď vo väčšine dimenzií sociálnej reality môžeme vystopovať prvok racionality, správanie človeka nikdy nie je výlučne racionálne, rozumnosť a nerozumnosť sú dve strany tej istej nedisciplinovanej ľudskej povahy. A možno nebudeme ďaleko od pravdy ani vtedy, ak povieme, že konanie človeka a smerovanie civilizácie nepostupujú v univerzálne zrozumiteľných líniách vývoja, ale poriadok a rozum do „nezmyselnej“ podstaty života zavádzame práve my ľudia, pretože náš život je procesom hľadajúcim poznanie...

Úsilie o modifikáciu prvkov cieľavedomej racionality do politickej a etickej roviny výrazne zdynamizovala politická a právna teória demokracie poskytnutím relevantnej definície zvrchovanej vôle ľudu, ktorý úplne alebo čiastočne delegu-

⁷ Ako problematický sa javí tiež vzťah medzi víziou politických (sloboda) a sociálnych (rovnosť) práv, ktorý stavia základné orientačné mantinely politiky v kontexte klasickej doktríny demokracie (viera v schopnosť každého jednotlivca pochopiť podstatu politických rozhodnutí na základe racionálnej argumentácie pri realizácii ideálu všeobecného dobra, prostredníctvom volených zástupcov, naplňajúcich vôľu ľudu) do celkom iného svetla. Napríklad Alexis de Tocqueville vo svojom diele *Demokracia v Amerike* upozornil na fakt, že radikálna implementácia demokratických mechanizmov môže viesť až k extrémom. Na rozdiel od mnohých, ktorí očakávali, že postupný vývoj rovnosti pôjde ruka v ruku s konečným zničením možnosti nastolenia tyranie vo svete, totiž chápal, že demokratický princíp, ak sa nerozvíja, má tendenciu dospieť do predtým nezažitého despotizmu, čím naznačil základný paradox demokracie – rovnosť podmienok je zlučiteľná s tyranou práve tak ako so slobodou! Bližšie pozri: TOCQUEVILLE, A.: *Demokracia v Americe*. Praha 1992.

je svoju moc v prospech volených zástupcov. Právo mať dobrú vládu, teda byť dobre spravovaný a sám sa na vládnutí podieľať, sa tým dostalo do rozporu s logikou výkonu vlády ako nutnosti vytvárať organizované väčšiny poskytovaním konkrétnych služieb každej súhlasiacej skupine.⁸ Systém moderných zastupiteľských vlád tak nielen determinuje neviditeľnú nedemokratickosť výkonu moci, ale kupovaním podpory väčšiny vytvára predpoklady pre nový zdroj svojvôle, ktorým je nárok parlamentu na neobmedzenú suverenitu. Jeho úloha sa totiž nevyčerpáva stanovovaním a presadzovaním všeobecných pravidiel spravodlivosti, ale schvaľovaním zákonov na dosahovanie konkrétnych cieľov vlády. Hayekovskou terminológiou povedané, suverénny parlament nie je zákonodarný preto, lebo vydáva zákony, ale zákonom je všetko, čo vychádza z parlamentu. Logika fungovania politických strán pri napĺňaní vlastných záujmov uvedenú tendenciu ešte zvyrazňuje a moc jednotlivca, prípadne ľudu, honosne kodifikovanú v súlade s optimizmom osvietenských ideálov, postupne premieňa na tragickú bezmocnosť voči moci svojich ekonomických a politických reprezentantov, presnejšie majiteľov a zástupcov politických strán!⁹ Zvrchovaný ľud úplne alebo čiastočne deleguje, teda stráca svoju moc v prospech vybraných zástupcov finančnej oligarchie a dochádza k zvráteniu pôvodnej idey zastupiteľskej demokracie na ideu zastupiteľskej oligarchie.

Kľúčovým bodom zvratu je vplyv strategických mocenských záujmov nadštátnych ekonomických inštitúcií globálneho kapitalizmu na základné štruktúry politiky v liberálnych demokraciách moderného typu. Demokratická prax dneška nadobúda charakter iluzórnej osvietenskej metafory o dokonalom racionalizme či využití pokroku ako nástroja na realizáciu výlučne optimistických vízií o novom človeku a svete, pretože je vyjadrením požiadaviek na zväčšovanie moci určujúcich štruktúr nemenných, protikladných ľudských potrieb, neohraničenej konku-

⁸ Postulovať totožnosť a vôľu ľudu či väčšiny do nejakej zmysluplnej definície nerieši, ako to naznačil J. A. Schumpeter, jednu zo základných dilem klasickej politickej teórie: „Každý, kto súhlasí s klasickou doktrínou demokracie, a v dôsledku toho je presvedčený, že funkciou demokratickej metódy je zaručovať, aby sa o problémoch rozhodovalo a politika sa utvárala v súlade s vôľou ľudu, musí naraziť na to, že aj keby bola vôľa ľudu jednoznačná a skutočná, rozhodnutia prijaté prostou väčšinou by ju často nevyjadrovali, ale prekrúcali. Je jasné, že vôľa väčšiny je práve len vôľou väčšiny, a preto nemôže byť stotožňovaná s vôľou ľudu. Ľud je totiž mozaikou, ktorú väčšina proste nemôže zastupovať.“ Bližšie pozri: SCHUMPETER, J. A.: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno : CDK, 2004, s. 290.

⁹ K možným asymetriám medzi politickými a ekonomickými tendenciami v súčasných demokratických štátoch sa vyjadril G. Soros: „Som presvedčený, že šírenie trhových princípov zašlo príliš jednostranné. Trhová fundamentalisti sú presvedčení, že spoločným záujmom najlepšie poslúži, ak ľudia budú bez prekážok sledovať osobné záujmy. Toto presvedčenie je nesprávne..., avšak bolo povýšené na univerzálny princíp, ktorý zasahuje všetky aspekty existencie: nielen individuálnu voľbu vyjadrenú na trhoch, ale aj spoločenskú voľbu vyjadrenú v politike... Spoločenské hodnoty nenachádzajú vyjadrenie v trhoch neuspôsobených na prerozdeľovanie aktív podľa princípov sociálnej spravodlivosti...“ Bližšie pozri: SOROS, G.: *Otvorená spoločnosť. Reformovanie globálneho kapitalizmu*. Bratislava : Kalligram 2001, s. 145 – 146.

rencie a neobmedzeného toku kapitálu.¹⁰ Ekonomizácia všetkých sfér ľudského života v kombinácii s jej legitimizáciou v logike demokratických a liberálnych zásad v konečnom dôsledku vytvára stav sémantickej vyprázdnenosti autentickej idey demokracie a liberalizmu, keď sociálne a ekonomické mocenské pomery privilegovanej menšiny, spolu s politickými, ktoré ich upevňujú, tvoria takmer nepreniknuteľnú hrádzu pre účinné uplatňovanie sociálnych, politických a občianskych práv diskriminovanej väčšiny!

Povýšenie trhových hodnôt, určených na individuálne rozhodovanie v konkurenčnom prostredí, do pozície spoločenských, ktoré sú určené na kolektívne rozhodovanie, v žiadnom prípade nedokáže naplniť ideu občianskych cností vyžadujúcich spoluprácu aj konkurenciu! Predovšetkým špecifická tradícia individualizmu, považujúca jednotlivca za výlučnú realitu a meradlo všetkých hodnotení, podľa nášho názoru zbavuje človeka akéhokoľvek sociálneho alebo kultúrneho kontextu a v konečnom dôsledku postuluje svoju ústrednú hodnotu mimo spoločnosť. V liberalizme je teda možné chápať človeka bez vzťahu k iným ľuďom, bez príslušnosti k spoločenstvu, ľudu, národu či kultúre – slovom autonómny subjekt ako morálne a racionálne nezávislá bytosť je v liberalizme vo svojej podstate bytosťou nespoločenskou! Toto naše tvrdenie sa predovšetkým zakladá na „legitímnom práve“ človeka disponovať právami, ktoré sú obsiahnuté v jeho prirodzenosti a existencia ktorých nijako nezávisí od vytvorenia nejakou politickou alebo spoločenskou inštitúciou (vládou). Nad všetkými tu čnie sloboda ako právo robiť všetko, čo chcem, až dotedy, kým uplatňovanie mojej slobody neobmedzí slobodu ostatných – túžba, ktorej hypotetickou hranicou je taká istá túžba iného človeka. Vzostup individualizmu, pokroku a slobody tak umožnil zrod (post) modernej identity, charakterizovanej postupným rozkladom organických štruktúr holistických spoločností a relatívnou záväznosťou noriem a hodnôt vyvolaných mechanizmom všeobecnej konkurencie. Vo svetle usilovného kultivovania ilúzií o našej (liberálno) demokratickej prítomnosti a budúcnosti nás teda v zásade nemôže prekvapiť už viackrát spomínaný oligarchický étos demokracie, reálne sa odvolávajúci na legitimitu procesu sústreďovania politickej moci v rukách predstaviteľov súkromných nadnárodných byrokratických a finančných centier, stojacich nad pôsobnosťou národných parlamentov!

¹⁰ Podľa profesora Davida Harveyho povaha kríz kapitalistického systému vždy nejakým spôsobom vyplývala z procesov týkajúcich sa akumulácie kapitálu, ktorý spolu s rastom obyvateľstva tvorí od polovice 18. storočia jadro evolučnej dynamiky ľudstva. Ak teda chceme vedome urobiť svet ľudskejšim a rozumnejším, musíme v prvom rade poznať zvláštnu logiku, ktorou sa riadi pretekание kapitálu, tejto životodarnej krvi, všetkými orgánmi v telách spoločností, ktoré nazývame kapitalistickými... Bližšie pozri: HARVEY, D.: *The Enigma of capital and the Crises of Capitalism*. London : Profile Books, 2010.

Úvahy o zrode systému svetového poriadku, svetovej správy a univerzálneho ľudského spoločenstva sú staré niekoľko tisícročí.¹¹ Pri pokusoch o abstrahovanie od nekonečne zložitej podmienenosti konštruovania budúcnosti ľudstva sa natíska otázka, ako zosúladiť všeobecne akceptovateľný humanitárny program so silami, ktoré v celosvetovom meradle určujú ideologickú agendu. Je vôbec možné postaviť hrádzu globálnym trhom a nadnárodným korporáciám, ak sme povýšili osobný záujem na univerzálny princíp, zasahujúci nielen individuálnu voľbu vyjadrenú na trhoch, ale aj spoločenskú voľbu vyjadrenú v politike? Prečo spochybňovať moc nedeformovanej konkurencie pri zmierňovaní triednych antagonizmov myšlienkami o spravodlivejšom rozdelení už existujúceho bohatstva? Ako kultivovať vieru v ideál demokracie, suverénneho občianstva či transparentnosti verejných tokov v mantineloch vymedzených kapitálovými vzťahmi? Akému typu racionality vlastne demokracia zodpovedá?

Koncentrovaná manifestácia progresívnych i regresívnych prvkov v ére plnohodnotnej liberálnej demokracie nás privádza k záveru, že už spomínané osvietenenské predstavy o zastupiteľskej demokracii a trhovej ekonomike v konfrontácii s politickou realitou často vyznievajú ako falošná metafora. Pod vplyvom metód používaných na komerčné účely vznikol stav, keď sa politické a ekonomické elity v režimoch liberálnych demokracií vedome a so súhlasom voličov už nestarajú o ich skutočné potreby, ale o túžby, ktoré zároveň manipulujú a podnecujú! Tlak na zvolených politických lídrov, aby zabezpečili svojim sponzorom návratnosť investícií, totálny presun prostriedkov z verejnej do súkromnej sféry, snaha o maximálnu privatizáciu zisku a socializáciu nákladov premieňajú logiku životných súvislostí na grandiózny plán k realizácii vízie nového človeka a sveta, v ktorom sa nielen mení obsah a charakter politiky, ale v ktorom sa zužuje obsah a rozsah myslenia. Je teda len na nás občanoch, či a ako využijeme potenciál autentického občianstva, ktorým je obhajoba určitých hodnôt bez ohľadu na znovuzvolenie, kultivácia práva myslieť inak a plnohodnotné využitie sociálneho kapitálu.

Vzťah demokratických a liberálnych ideí ako základu pre praktickú politickú agendu či absolútneho ideálu, cieľa samého osebe, je vždy poznamenaný odporom alebo súhlasom určitých konkrétnych záujmov alebo abstraktných konštrukcií, ktorým majú podľa očakávania svojich tvorcov slúžiť. Vlastná, antropologicky

¹¹ Ako uvádza P. Kennedy, touto myšlienkou sa veľmi intenzívne zaoberali už starovekí čínski a grécki filozofi, stredovekí katolícki teológovia či myslitelia osvietenstva, najmä krátko pred alebo po ukončení veľkých a krvavých vojenských stretov. Vízie budúcnosti sveta z perspektívy globálnej spolupráce, obrany mieru a podpory prosperity nakoniec dospeli v roku 1945 do založenia Organizácie Spojených národov, ktorá však stelesňuje základný paradox všetkých dovtedajších pokusov – rozpor medzi ideami globálnej spolupráce a štátnej zvrchovanosti. Bližšie pozri: KENNEDY, P.: *The Parliament of Man. The United Nations and the Quest for World Government*. Allen Lane – Random House Publishing Group, 2006.

determinovaná pozícia potom poznamenáva rozmanitosť zdôvodňovacích a legitimizačných praktík moci, napríklad záujmom o najvyššie dobro (blaho) pre všetkých. Možno je tak v konečnom dôsledku ambícia hľadania slobody, spravodlivosti a lepšieho človeka (sveta) v liberálnej demokracii¹² len pomyselným mystickým kameňom mudrcov, po celé stáročia živenu predstavou dokonalého hmotného a duchovného sveta, ktorá ilustruje iluzórnu nereálnosť ľudských ambícií pri formulovaní svojich regulatívnych ideálov vo sfére ospravedlňovania (prirodzených?) nerovností. A možno je to jeden z mnohých symptómov poznania, že podstata procesu optimalizácie rozvoja osobnostných charakteristík tkvie v konkrétnych ašpiráciách jednotlivcov pri uplatňovaní svojich predstáv o šťastnom, ľudsky dôstojnom živote v intenciách zdravého spoločenského mechanizmu, ktorý čaká (ako už veľakrát doteraz) na svoje uskutočnenie. Nemali by sme však pritom zabudnúť na skutočnosť, že absencia sociálneho kapitálu a stav, keď chceme vyhovieť všetkým a vychovávať v ľuďoch morálne kvality, na základe ktorých ich budeme tlačiť k morálnej a rozumovej nespôsobilosti, môže viesť k rovnakému zotročeniu ako v najhoršej despotii či tyranii...

Táto štúdia bola pripravená ako súčasť riešenia projektu Grant VEGA 1/0658/16 *Výskum sekundárneho analfabetizmu v Slovenskej republike (stav – kontexty – perspektívy)*.

Literatúra

ASH, T. G.: *Svobodný svět. Amerika, Evropa a budoucnost Západu*. Praha – Litomyšl 2006.

ARRIGHI, G.: *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Times*. London and New York 1994.

BELLAH, R., MADSEN, R., SULLIVAN, W., SWIDLER, A., TIPTON, S.: *Habits of the Heart: Individualism and Commitment in America Life*. Berkeley 1985.

¹² Na budúcnosť Západu sa díva pomerne optimisticky T. G. Ash, pretože kríza, ktorú momentálne prežívajú jeho obyvatelia, im zároveň podľa jeho slov dáva veľkú príležitosť: „Chytíme sa jej, alebo sa bude Európa i naďalej zaoberať hlúpu predstavou, že by sa mohla stať supervelmocou schopnou konkurovať Spojeným štátom, a zmari tým svoje ciele?... Podľahne Amerika zvodom, ktoré vyplývajú z jej dominantného postavenia, budú si bohatí stále užívať a dívať sa, ako chudobní živoria a umierajú? A zostane utrpenie neslobodných slobodným ľahostajné? Tí, ktorí túžia po slobodnom svete, by sa mali riadiť pesimizmom intelektu a optimizmom vôle... Vôľa je totiž aktívna, vzdorná a bojovná. Očakávajme teda to najhoršie a snažme sa, aby všetko dopadlo čo najlepšie.“ Bližšie pozri: ASH, T. G.: *Svobodný svět. Amerika, Evropa a budoucnost Západu*. Praha – Litomyšl : Paseka, 2006, s. 192.

- BERLIN, I.: Dva pojmy slobody. In: NOVOSÁD, F.: *O slobode a spravodlivosti. Liberalizmus dnes*. Bratislava 1993.
- CAHILL, K.: *Komu patrí svet*. Praha 2010.
- DEWEY, J.: *Rekonštrukcia liberalizmu*. Bratislava 2001.
- DINUŠ, P. a kol.: *Spor o Marxa*. Bratislava 2011.
- DOBIAŠOVÁ, S.: *Idea v Hegelovej politickej filozofii*. Bardejov 2017.
- FUKUYAMA, F.: *Konec dejín a posledný človek*. Praha 2002.
- GBÚROVÁ, M. – DOBIAŠ, D.: *Idea liberalizmu v európskom a slovenskom politickom myslení*. Košice 2014.
- GRAY, J.: *Kaciřství. Eseje proti pokroku a jiným iluzím*. Praha 2006.
- GEUSS, R. 2001: *History and Illusion in Politics*. Cambridge 2001.
- GOŇCOVÁ, M.: *Krize demokracie ve 20. století a Evropa*. Brno 2010.
- HARVEY, D.: *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. London 2010.
- HAUSER, M.: *Kapitalismus jako zombie neboli proč žijeme ve světě přízraků*. Praha 2012.
- HAYEK, F. A.: *Právo, zákonodárství a svoboda*. Praha 1994.
- HORYNA, B.: *Idea Evropy*. Praha 2005.
- KENNEDY, P.: *The Parliament of Man. The United Nations and the Quest for World Government*. Allen Lane – Random House Publishing Group, 2006.
- KRNO, S.: *Od Atlantického oceánu po Egejské more*. Bratislava 2017.
- LYSÝ, J.: Dekonstrukcia demokracie: od protektívnych demokracií k preventívnej. In: DOBIAŠ, D., GOŇCOVÁ, M., GONĚC, V., LESŇÁK, S., LYSÝ, J., RYBÁŘ, R., ŠTĚRBA, R. (ed.): *Dekonstrukce demokracie?* Brno 2015.
- MANENT, P.: *Lidská obec*. Brno 2013.
- MARITAIN, J.: *Člověk a stát*. Praha 2007.
- PEKNÍK, M. (ed.): *Verejná mienka a politika. Historické vedomie slovenskej spoločnosti*. Bratislava 2006.
- SCHUMPETER, J. A.: *Kapitalismus, socialismus a demokracie*. Brno 2004.
- SHAPIRO, I.: *Skutečný svět demokratické teorie*. Praha 2012.
- SOROS, G.: *Vek omylnosti. Důsledky vojny proti terorizmu*. Bratislava 2007.
- SOROS, G.: *Otvorená spoločnosť. Reformovanie globálneho kapitalizmu*. Bratislava 2001.
- SWIFT, A.: *Political philosophy. A Beginner's Guide for Students and Politicians*. London 2001.
- ŠUTAJOVÁ, J.: Reforma verejnej správy na Slovensku s ohľadom na postavenie maďarskej národnosti. In: ŠUTAJ, Š. a kol.: *Maďarská menšina na Slovensku po roku 1989*. Prešov : Universum, 2008.

TAYLOR, CH.: *Sekulárni věk. Dilemata moderní společnosti*. Praha 2013.

TOCQUEVILLE, A.: *Demokracie v Americe*. Praha 1992.

ZAKARIA, F.: *Budúcnosť slobody. Neliberálna demokracia v USA a zahraničí*. Bratislava 2010.

WILLIAMS, B.: *Na počátku byl čin. Realismus a moralismus v politické diskusi*. Červený Kostelec 2011.

MARTA COIMBRA

The politics of pension reform in Eastern European countries: the Slovak example

The collapse of the state-socialist regimes at the end of the 1980s brought out the idea that liberalism and globalization were synonyms of development and well-being in general. The opening-up of the post-socialist economies was a desirable event not only for the liberal world, but also for the countries that wished to belong to a more advanced group of nations. This article discusses the influence of economic globalisation on post-socialist welfare states. Since the issue under discussion is political by nature, the topic of pensions is a good example of how political context has defined the diverse futures of structural reforms in post-socialist countries. Perhaps the most indicative of the tendency to be identified is extensive literature about external pressure that Eastern European countries have been facing since the end of state socialist dictatorships. Most of the times, international organizations, particularly the World Bank, are blamed for imposing a neoliberal reform without taking into consideration the particularities of each country and, above all, the citizens' interests. In our view, however, this is only one part of the story as there are many other elements that should be considered as well. We will analyse the problem from a historical perspective, which will allow us to divide the analysis into two main periods: the first years after the economic reconversion (1990-2004) and the time after the financial crisis, which started in 2008 and whose effects are still felt today. The Slovak case will be analysed as an example, given that ideological features of the Slovak pension reform document the change of the course from an old state-socialist to a new neoliberal type of welfare state.

Key words: pension reform; social policy; post-socialism; Eastern Europe; Slovakia

1. The first stage: from the openness to the pension reform (1990-2004)

To the former state socialist countries from Eastern Europe, the 1990s symbolize a decade of transition from a centralized economy to a market system, a transition that has been considerably painful. Conciliating the implementation of

market-friendly solutions with a need to avoid social collapse was not an easy task, mainly because the end of state socialism meant the destruction of unnatural equilibrium created by the central planned economy.

Orenstein (2008a) identifies four main points among the characteristics of the state-socialist welfare states: they are based on full employment, which means fewer social costs; they secure a broader social provision; they are providers of social benefits through state-owned social enterprises; and they are sustained by socialist ideals; all these are features that make them far more generous than other regimes.

With regard to old-age pensions, the state socialist model of welfare means that the state plays a large part in providing retirement benefits. In general, pre-transition pension schemes, designed mainly to redistribute income, were based on a weak linkage between contributions and pension benefits, or, worse, on a low level of contributions or no contributions at all. The benefits were egalitarian, which allowed some privileged situations (Fultz and Ruck, 2001; Novak, 2001).

During the transition times, governments, constricted by the citizens' expectations (which were understandably higher because of the past experience), attempted to maintain this kind of concessions in an unsustainable way. For instance, certain social problems such as unemployment, which resulted from massive economic restructuring, were solved via early retirement and disability pensions.

Furthermore, high unemployment rates on their own, high tax evasions and contraction in output only worsened the problem. As a result, the mathematical equilibrium in pension schemes was disrupted: the number of citizens who became beneficiaries increased dramatically, while the number of contributors dropped, creating an ever-widening financial gap. The result was that social policy budgets could not meet the growing demands (Fultz and Ruck, 2001; Goliaš, 2004; Orenstein, 2008a).

Makszin and Greskovits (2013) refer to the difficult equilibrium between achieving low government expenditure and respecting the entrenched interests from the socialist-era social policies as 'conflicting pressures'. What is worse, the reforms in these countries were crammed into a relatively short period of time given the context of radical change of the entire economic and political systems.

With this dramatic socio-economic scenario as a starting point, governments had to find a way to answer population demands, bringing alternative proposals into the political arena. Put simply, governments had to choose between improving the sustainability of the public pension scheme (PAYGO) and finding an alternative way to finance pensions.

On the whole, in addition to some measures to preserve the public system's budget (such as increasing retirement age), most countries in Central and Eastern

Europe (usually referred to as CEE countries) implemented partial privatization of their pension insurance organization, which meant transition from a one-pillar to a multi-pillar system, introducing voluntary schemes along with compulsory ones. The social needs of the elderly were, at least in part, delegated to the market place.

The first reason put forward to justify this option was demographic prognosis: the decline in birth rates and the rise in average life expectancy would lead to a future reality of financial unsustainability in which a few productive people would have to finance many pensioners. To deal with population ageing, proponents of the pension reform suggested that each worker should contribute to a privately managed individual account, which would guarantee a proportional old-age pension in the future. Yet, the demographic argument remains a kind of fallacy, because the increase in social needs during the transition was not motivated by the changes in birth or death rates, but mainly by the changes in the labour market, i.e., by unemployment. Furthermore, Eastern European countries are on average 'young' when compared with European standards (Fultz and Ruck, 2001; Goliaš, 2004).

Alongside demography, fairness was put forward as another argument for reform. As generally proposed by the neoliberal theory, the reform was based on the strict application of the merit principle, to the detriment of the solidarity principle. This meant that old-age pension was to reflect the amount of paid contributions, i.e., that each pensioner was to receive a pension directly proportional to the monthly contributions made during the working life. Implying a radical change in the way pensions are financed, this logic shifted the responsibility of having sustaining pensions from the state (or society in general) to each citizen, in keeping with the concept of individual justice.

Simultaneously, as explained above, the development of capital markets was seen as another important function of the new pension system, helping to convert pensions from expenditure to profit (at least for financial companies).

Alternative explanations of the motivations behind the pension reform can be found in the era of market transition; these are based on the idea that inherent problems of the pension systems were not severe enough to justify a huge transformation project. This allows us to distinguish the real grounds from the stated grounds of the pension reform (Lesay, 2006). Etxezarreta (2003), for instance, argues that the crisis of the traditional system and the inherent need to privatize pensions are far from being conclusive, which suggests the existence of other reasons to support this political proposal, such as financial, political and ideological interests.

Summing up briefly, while the reform's proponents tended to emphasise an objective necessity for restructuring the pension scheme, and technical problems with sustaining the existing system, critics tended to argue that reform was not ideologically neutral, but, rather, politically motivated.

Eventually, the pension reform in CEE countries resulted in a new mixed model, "coming from the fusion of pre-communist (Bismarck social insurance), communist (universalism, corporatism and egalitarianism) and post-communist features (market-based schemes)" (Cerami and Ettrich, 2005, p.9). As suggested by Inglot (2008), this happened because social policy developments are path dependent or at least strongly historically contingent.

1.1 Reform actors

1.1.1. International organizations

It has been widely accepted that the pension reforms implemented in CEE countries during the time of transition to an open economy were introduced by external forces. In other words, the multi-pillar model of pensions was not an original creation of the former state socialist countries, but something that came from abroad. The reform process involved foreign experts and international organizations, and developments in pension policy in other parts of the world influenced national discourse (Novak, 2001). International organizations, which were part of the so-called Washington consensus, and which encouraged countries to integrate into the world economy, are generally accused by the left-wing groups of being tools of U.S. imperialism.

The World Bank (in close collaboration with the IMF) is commonly recognized as the leading actor of pension reform worldwide. Its influential publication in 1994, entitled *Averting the Old-age crisis*, started a series of intensive debates on the pension reform policy and strategy (World Bank, 1994)¹. According to the report, social policy represents a public cost that should be substituted by pro-market solutions, creating a new model of welfare sustained by the investment of

¹ For a better understanding of how the World Bank led the pension reform process in Eastern Europe, see the work published by Mitchell A. Orenstein, especially his book "Privatizing pensions: the transnational campaign for social security reform" (Orenstein, 2008b). In his book, Orenstein shows how transnational actors have driven change in a policy area once thought to be beyond reform in many countries, and how they have done so by deploying their unique resources and legitimacy to promote new ideas, recruit disciples worldwide and provide a broad range of technical assistance to government reformers over the long term. Having worked for the World Bank, the author gives special attention to the making of new pension reforms in the former socialist countries.

savings in the private capital market. According to Etxezarreta (2003), international organizations pursued a ‘neoliberal strategy’, which made the link between welfare and financial systems a central one.

In this sense, the World Bank was committed to spreading its ideology across the countries that were in condition to receive it. The former socialist countries, which were undergoing a political transformation, were considered a perfect target. Woods (2006, p.65) argues that the greatest success of the IMF and the World Bank has been as globalizers, for their managed to persuade the borrowing countries to implement their economic and social model, or, more precisely, the model of the governments that have guided them. The author considers these institutions “powerful coercive instruments of the international community and bastions of a dominant way of thinking”.

In addition to different forms of policy advice and technical assistance, one of the most important instruments used by the World Bank to influence national governments was the loans that would comply with the social policy conditions. Through this strategy of conditionality for granting loans, the World Bank lent money to relieve the government’s indebtedness on the condition that social policy would adapt to the previously declared parameters, which is to say that the rules of the game were defined in advance by the institution’s interests. Deacon (1997) establishes a direct connection between the country’s level of indebtedness to the West and its exposure to the pressure to cut welfare state budgets. In the same way, IMF has always reminded governments that implementation of open economy requires a reduction in the public sector borrowing and, above all, expenditure reduction in the social protection sector (Deacon, 1997).

In fact, the reality of being an open-market economy may suggest limited options for politicians, who became subjugated to the pressure to lower social spending and to privatize welfare in order to encourage global competitiveness. Moreover, the transition process occurred in the era of globalization, which facilitated greater political influence from abroad, especially where the countries in question favoured an export-oriented, foreign direct investment-led model of development (Makszin and Greskovits, 2013). In addition, each CEE country exercised a ‘neighbourhood’ influence on the others, creating a vicious cycle of self-replicating international pressure, which grew with each new country that adopted the new pension system. In fact, during this first wave of reforms, the Czech Republic and Slovenia were the only countries that did not implement the World Bank’s orientations, pursuing only parametric reforms in their state-run pension schemes instead of implementing a mandatory private component (Drahokoupil and Domonkos, 2012).

1.1.2. European Union

Regarding EU's influence on pension reforms around Eastern Europe, there are two main aspects to explore: the influence on the candidate countries at the time of their accession, and the influence among the countries inside the Union once they have become EU members.

The basic premise in the former case is that the states which were on the path to EU accession had to harmonize their pension systems with those of the more advanced member states. This was done indirectly, because in order to meet the entry requirements of the European Union or of the European Monetary Union, one of which was transition to a single currency, countries had to have a functioning market economy as an indicator of their capability to cope with competitive pressure within the Union. These economic and political conditions known as the "Copenhagen criteria" were an entry fee that the post-socialist countries from Eastern Europe had to pay to join the EU, which affected the governments' decisions to adapt their democracies to the European criteria (Lendvai, 2004; Cerami and Ettrich, 2005). Inevitably, these constraints impacted on pension systems as an important political issue.

In addition, even though the candidate countries did not expect the reforms to bring any risks, the negotiation process to enter the EU did not place enough emphasis on social policy. An example to illustrate the point is the PHARE programme, one of the main pre-accession assistance instruments for the countries of Central and Eastern Europe. As pointed out by Lendvai (2004, p.322), "between 1990 and 1998, only 3.6 percent of the total PHARE budget was used for social development and employment".

At the same time, the pension privatization reform was seen as another step towards European financial integration, because it strengthened the internal capital market and endorsed the role of institutional investors in the provision of social services (Lesay, 2006).

With regard to the other aspect, i.e., EU's influence among the countries inside the Union, EU considers it to be insufficient compared to other international forces. As a consequence, social policies in post-socialist countries have remained almost unaffected by the EU (Deacon, 1997; Lesay, 2006).

On the one hand, the European Code of Social Security, which entered into force in 1968, aimed to set and guarantee a minimum level of social security protection in the member states, which was binding on all contracting parties. The additional Protocol provides for a higher standard of social security coverage, constituting the desirable European level that each member state should endeavor

our to attain (Murray, 2002). On the other hand, EU's role in the social security area has been reduced to promoting and encouraging co-ordination of social security schemes among the member states.

The conclusions of the Stockholm European Council in April 2001 called for the application of the 'open method of co-ordination' in the area of pensions. Accordingly, Article 153 of the Treaty on the Functioning of the European Union prescribes that EU should "support and complement the activities of the member states" in the field of social security, among others. In this regard, pension policy remains a responsibility of each member state, through the application of the principle of subsidiarity. This coordination method implemented by the EU seems to leave the responsibility with the member states, under the fallacious argument that social systems are deeply ingrained in national features.

On these grounds, the EU has avoided interfering with core social policy competences, working only on the basis of brief interventions and soft advice, which proves its incapacity to promote a European vision on social issues such as old-age pensions. Thus, theoretical engagements stated in the treaties such as economic and social cohesion, as well as social issues in general, have been more rhetorical than real and softer than desirable, mainly because most EU's social commitments lack a compulsory element and a coercive power (Etxezarreta, 2003; Makszin and Greskovits, 2013).

Nonetheless, whether the European Union does or does not have a direct impact on each country's welfare, and seems, or does not seem to, be paying attention to social issues, its 'soft social policy' has been producing effects on the way social issues are handled, discussed, thought of and resolved. This means that EU policies do exercise a certain influence on the member state level, including pension issues, at least in defining common goals and making pension provisions compatible with the four freedoms that define the internal market, which, ultimately, carries some weight (Jacob, 2002; Lendvai, 2004).

In the same way, European authorities, through their regular reports, recommendations and guidelines, identify the best practices in the pension area under the theoretical construction of a 'European Social Model'. This gives the member states an impression that EU has very definite views about what kind of social policy should be exercised by national governments, and makes every effort to carry out the same social philosophy (Etxezarreta, 2003). Reinforcing this view, Lendvai (2004) points out the political weakness of the Central Eastern European countries, adding that CEE's social partners have been largely marginalized by their respective governments, while social partners at the European level have virtually become legislators.

Moreover, some voices have been asking whether the strong interest in pension privatization has been led by an objective motivation to achieve a long-term sustainability of pension schemes or whether this is only a market expansion strategy, benefiting the largest financial companies, which aim to dominate new pension markets of transition economies (Cerami and Ettrich, 2005). For Etxezarreta (2003), EU is trying to convince the population, or at least their political leaders, of the unsustainability of public pension systems with the purpose of enhancing the expanded and integrated European financial markets through the establishment of private funds.

1.1.3. National actors

To shed the burden of the socialist past with its negative connotations, CEE strove to emulate Western institutions and the capitalist world based on privatization and marketization. Social policy tended to be relegated to almost last place in the priority of many post-socialist governments, which rejected the ‘social’ elements that made them remember the painful past of socialism (Offe, 1993; Deacon, 1997; Cerami and Ettrich, 2005). As fittingly illustrated by Offe (1993, p.671), “virtually everything that starts with “social”, not just “-ism” but also “social democracy” or “social policy” tends to be discredited by post-communist political elites”.

The path of transformation in CEE countries was characterized by a ‘social policy vacuum’, which Cerami and Ettrich (2005, p.67) defined as “a situation in which all social policies established by the command economy became obsolete and, thus, needed to be replaced immediately”. Simultaneously, the political and economic environment was volatile, with frequent changes in government and unstable social agents (Etxezarreta, 2003). This state facilitated the openness approach proposed by international organizations, which started to fill up the space not occupied by the national governors (Cerami and Ettrich, 2005; Deacon, 1997). Accordingly, poor countries with weak governments were, by nature, more exposed to the World Bank’s pressure to reform (Lesay, 2006).

Meanwhile, right-wing national politicians, who strongly adhered to pension privatization, worked in collaboration with international organizations, or, more than that, called for their support. Even left-wing parties had strong incentives to demonstrate their commitment to democratic capitalism by endorsing pro-market policies (Naczyk and Domonkos, 2016). In other words, the reform toward market interests was desired by both sides of the political ideology and, naturally, by the financial

industry, with domestic support for pension privatisation. Identifying a number of factors that constrained the political options on a national scale, such as historical legacies or entrenched interests, Makszin and Greskovits (2013) also report relative weakness of social actors, such as labour unions and employers' organizations in CEE countries, compared to their Western European counterparts. The authors argue that global pressures cannot explain everything, namely the timing of reforms or some instances of non-reform, concluding that, despite international pressure, national political actors had significant room for manoeuvre, thus shaping the policy outcome.

As a matter of fact, national governments, which could either welcome or block advice coming from abroad, actually even sought it (Deacon, 1997). As stated by Woods (2006, p.65), international political actors "must find willing and able interlocutors in borrowing governments"².

1.2. The Slovak case

Experience with the pension system and gradual implementation of the reform in Slovakia were similar to those of many transitional countries in Central and Eastern Europe. Since the fall of state socialism, the predominant model for pensions has again been the Bismarck insurance model, (re)constructed on the basis of democratic consolidation. The relatively favourable demographic and financial conditions of the Slovakian pension system, even though with a much higher unemployment rate than the Czech Republic, kept the country under the former scheme inherited from Czechoslovakia, without implementing structural pension reforms in the 1990s (Hetteš, 2011; Terrel *et al.*, 1998). However, Slovakia continued to suffer from the same long-unresolved problems left over from the state socialist period (Inglot, 2008)³.

Discussions on pension reform only began in the early 2000s under the neo-liberal government, when the legacies of the socialist era were not strong enough to block the introduction of innovative pro-market reforms. In Slovakia's example, conditions for the reform were fulfilled in 2002, when the second Dzurinda gov-

² Showing that the World Bank's policies were not as strong as claimed, Deacon (1997) argues that the Bank policy varied from country to country and was constituted by internal divisions. The author gives the example of internal tension between a more liberal perspective maintained by Louise Fox in her paper entitled 'Old Age Security in Transition Economies', and the preferences of Nicolas Barr, much more in keeping with the existing practice in the mainstream European systems, which he made public elsewhere. Such tensions are seen by the author as a competition between diverse fractions of global capitalism.

³ For more detail about the history of the Slovak Republic after gaining independence, see Cerami and Etrich (2005). For a better understanding of the structure and characteristics of the pension scheme in Slovakia before and after the reform, see Lesay (2006).

ernment came to power, as the interests of the right-wing coalition were aligned with the agenda of the international actors. The result was that in its pension system, which adopted a three-pillar-based approach with the first pillar remaining a pay-as-you-go one, Slovakia introduced a strong capitalization element based on property rights and private accounts.

Mathernová and Renčko (2006) present a number of reasons behind the success of Slovakia's reforms after the Mečiar governments, which ended in 1998. First of all, due to the failure of the previous government's policies and frequent transgressions against democratic principles, which had kept Slovaks away from their neighbours in terms of global integration, the population had a strong desire to change the course of development. Secondly, the first Dzurinda government (1998-2002), which had to deal with international scepticism, did its utmost to produce the results quickly. Another aspect was the wide spectrum of left-right coalition, which helped to legitimize the reforms before the public at large. What is more, international assistance, especially technical aid, added credibility to the reform process.

As mentioned above, the country had to face political pressures from international financial institutions to implement neoliberal concepts in its pension scheme. Thus, the reform of the social security system in the Slovak Republic was motivated neither by the unsustainability of the previous way of financing public pensions, nor by the political or ideological preferences of its domestic authors. In fact, it was accomplished through the agency of international organisations by means of loans, but also, and perhaps more effectively, via technical advice and assistance (Mathernová and Renčko, 2006). Lesay (2006) identifies extrinsic influence and international context as the main factors of what happened in Slovakia, with pension reform being a concept imported from abroad, albeit introduced into Slovakia with extreme zeal. Mathernová and Renčko (2006) describe extraordinary capability of external experts to overcome the constraints and to drive the reform process forward, adding that vested interest groups frequently lacked the capacity to mobilize forces or to block changes, and that there were no negotiations with trade unions or opposition parties when the reform was under discussion. As explained above regarding the CEE countries in general, the prospect of EU membership was another convincing argument in favour of the reform.

Yet, the pension reform in Slovakia was not only a consequence of the World Bank's involvement; it was also largely pushed forward by some internal actors, such as liberal-conservative politicians⁴ and libertarian think-thanks like

⁴ Eudovít Kaník is a good example of an influential liberal-conservative politician during the reform era. In 2002, Eudovít Kaník, who had become the Social Affairs Minister of Mikuláš Dzurinda's right-wing government, proposed introducing private accounts, claiming that without a reform, pensions and economic growth would decline.

the Slovak F.A. Hayek Foundation (Naczyk and Domonkos, 2016). As stated by Mathernová and Renčko (2006, p.638), “the assistance was driven by demand, not supply, with local staff able to shape the donors’ agenda to meet the government’s needs”.

From another point of view, Inglot (2008, p.251) considers that a group of new actors, many of them coming from outside, “stepped in to fill the gap in know-how and expertise within the Slovak social insurance community”. The author claims that Slovakia’s pension reform may be accounted for by the political weakness of some internal actors such as the unions and the growing importance of other agents such as the newly emerging financial lobbies. At the same time, he argues that Slovakia, due to become a minor emerging country with limited resources, had to rely more heavily on foreign help and imported models than its post-socialist neighbours. Furthermore, close consultations with the World Bank and the IMF made the Slovak governors feel that they were on the right path, at least by addressing the longstanding Western concerns about financial stability of the new state. Similarly, Makszin and Greskovits (2013) state that pension privatization may also have been driven by efforts to build their financial credibility to attract international investors and lenders.

The World Bank’s involvement in Slovakia started to gain momentum after the 1998 elections. With a strategy of intervention based on loan assistance, the amount of money provided by the programme depended on how the government would meet the criteria set by the Bank, which were essentially linked with the rapid implementation of structural reforms. The Bank justified the pension reform by the need to reach fiscal consolidation, i.e., to control public expenditure. Moreover, it was argued that the reform was necessary for maintaining the pensioners’ income, sustained by the alleged capacity of private pension funds to mitigate the looming demographic crisis and higher expected replacement rates (Goliaš, 2004; Lesay, 2006).

2. The second stage: after the crisis of 2008

The global financial crisis of 2008–2009 resulted in a dramatic decline in economic output and in an unemployment increase in Eastern Europe. The crisis was accompanied by a severe economic slump that put public finances under strain: besides the increasing demands on state spending, caused mainly by unemployment-related social needs, the revenues fell, and the governmental budgets became deficit. However, the immediate impact of this crisis was particularly se-

vere to the private pensions, with the private pension funds recording significant losses in their asset values.

On the one hand, the crisis revealed that the newly created pension funds had invested a very large part of their assets in government instruments, mainly government bonds issued to finance the growing public debt. In fact, since the private financial markets in Eastern countries are small, volatile, and risky, investing in government paper seemed to be prudent. However, lower earnings from investments in government instruments, often coupled with high administrative fees, lead to lower benefits in general and, in the case of this recent crisis, led to an excessive exposure to the public debt (Kritzer, 2002; Naczyk and Domonkos, 2016).

On the other hand, while showing the weakness of arguments used to privatize pensions (such as the idea that markets could solve the fiscal imbalances resulting from demographic ageing), the financial crisis stressed the already existing funding gap problem. The funding gap resulted from a deficit generated by the transition costs to change from a public pension scheme to a partially privatized one, i.e., a deficit generated by the pension contributions lost from the public system due to the introduction of the second pillar and the simultaneous claims on the public system. The outcome was that the public scheme had to pay to the existing pensioners without receiving contributions (or receiving just a small part of them) from workers, who were contributing to the private funds.

In fact, this so-called ‘first-generation deficit’ brought about a problem in covering the ever-increasing costs of privatizing part of the public pension system, which, along with the increased sovereignty debt, were making the situation chaotic.

Ironically, it seems that pension privatization was being implemented at the cost of increased public debt. The introduction of a fully funded second pillar was seen as a solution to the demographic deficit during the first wave of reforms. However, after some years, policy makers started to realize that pension privatization had created a funding gap in the public pension system’s budget, and domestic political actors from CEE countries began to face the transition-costs dilemma. In addition to the funding gap issue, maturation of the first wave of reforms has shown that privatization cannot solve the demographic issue.

Furthermore, as said by Drahekoupil and Domonkos (2012, p.290), “the plans to finance the transition costs proved unrealistic among these first-wave reformers”. The CEE countries- members of the EU strove to exempt pension privatization transition costs by asking for the non-application of Maastricht criteria, which limit the burdens on public finances. However, the European Union rejected the attempt. In this context, all the measures that policymakers could adopt

to fix the funding gap problem implied an aggressive attitude towards the workers and/or the pensioners, hitting their incomes or, at least, their expectations.

Naczyk and Domonkos (2016) wrote about the implementation of significant reform reversals and the restoration of the role of public provision, noting that most policymakers in Eastern countries began scaling down the private accounts. At least, the level of contributions paid into the second pillars decreased.

By the time the financial turmoil erupted, the World Bank had already changed its view on pension privatization; so did IMF, which stopped promoting pension privatization after 2008.

In fact, transnational policy networks started by persuading national policymakers to privatize their pensions and assisting them to do it, but gave up several years later. Naczyk and Domonkos (2016) argue that the change in the view of international actors was not the main reason why pension privatization started losing its importance. In their article, the authors show that it was the pre-existing advocacy coalitions of domestic opponents of pension privatization that played a crucial role in bringing about these changes.

Altogether, this means that the pension agenda returned to the domestic policy instead of continuing to be controlled by international actors and also that the left/right dimension of politics became prominent again.

2.1. The Slovak case

By and large, the post-financial crisis pension reforms can be seen as strikingly different from the pension reforms implemented during the decade of the 90s in the Eastern Europe region (Drahokoupil and Domonkos, 2012). Now, however, let us continue to focus on the Slovak example.

With 9% of the contribution rate to private funds, Slovakia implemented a pension system with a funded pillar that was one of the biggest in the world. At least, the percentage of contributions diverted to the second pillar was among the highest of the transitional countries that partially privatized their pension systems. The transition costs were planned to be covered from the savings generated by the public pillar, mainly thanks to the increased retirement age. However, these savings would not have been sufficient in the case of massive switching (Goliaš, 2004; Hetteš, 2011), which, actually, did take place. Perhaps due to the marketing campaign of the private pension fund management companies and the little criticism that transpired in the media, the Slovak pension reform has been

perceived quite positively among the citizens: about as many as 1.5 million out of 2.6 million insured persons opted for the new system, as opposed to the Government's estimate of between 300,000 and 800,000 (Lesay, 2006; Hetteš, 2011). Consequently, as was also the case in other CEE countries, Slovakia had to deal with the funding gap problem in its pension system. As stated by Drahekoupil and Domonkos (2012, p.287), "the transition costs of the Slovak pension reform adopted in 2005 were expected to peak around 2030, when costs would have reached approximately 2.9% of GDP. After this point, the number of retired workers who would rely on the second pillar would have started to grow, thus reducing annual transition costs. Contributions lost and benefits spared due to the introduction of the second pillar would have evened out around 2052".

On the other hand, in line with the arguments of the World Bank, pension privatization was presented as a means of investing in Slovak economy. However, since Slovakia's capital market was underdeveloped, the Dzurinda government allowed pension funds to buy foreign securities. In Slovakia, the funds invested only about one-third of their portfolios in Slovak sovereign bonds and more than 40% in foreign securities (Naczyk and Domonkos, 2016). Once more, the argument used to sustain privatization was shown to be a myth. To sum up, even though private pension funds managed to accumulate assets, there is no evidence of financial market development following the introduction of the second pillar (Hetteš, 2011).

On a different note, it is important to note that the fickleness of the Slovak political scene made the pension scheme unstable, with governments alternating between their willingness to weaken or to maintain private accounts, which made it difficult to implement a coherent pension policy (Fultz and Ruck, 2001; Kritzer, 2002). Actually, since the introduction of the second-pillar system in 2005, the Slovak Republic has undergone frequent changes. On some occasions, the government made the participation in the second pillar obligatory, while on other occasions, there was an opportunity to switch systems.⁵

For instance, in 2008, participation in the second pillar changed from mandatory to optional, and employees born before 1987 were forbidden to join the system, with the purpose of maintaining its stability. Moreover, during two short periods in 2008 and 2009, those who had become members of a private account before 2008 were given the right to leave it and to return to the state-run system.

⁵ This political switching of direction occurred even inside the same party. As an example, it can be remembered that in 2006, during the preparation for legislative elections, Smer-SD party ran a public campaign against the pension savings in the second pillar, declaring their intention to reverse the system. However, when in the government, they slackened this proposal (Makszin and Greskovits, 2013).

However, in 2010–2012, the centre-right coalition government partially reversed the previous government's amendments, keeping the second pillar voluntary and reintroducing automatic enrolment of all young workers and restored the right to join for those born before 1987. The fall of the government led to another change in the direction of Slovakia's privatized pension pillar: in early 2012, with the returning of the Smer Party to power, the trend changed again, and the role of the second pillar was limited once more. It scrapped the reforms of the 2010–2012 right-wing government, making non-membership of private accounts a default option, and downsizing the funding pillar, with the contributions to the private accounts lowering from 9% to 4% of gross wages (Naczyk and Domonkos, 2016).

In terms of international involvement, it has been shown that national actors were more involved in pension privatization than international organizations, contrary to what had been thought earlier, namely, that private pension accounts would continue to be protected after the international actors stopped promoting them. For instance, Naczyk and Domonkos (2016) enumerate a set of arguments suggesting that the World Bank's statements were used opportunistically, initially by opponents but also by supporters, such as pro-market politicians or financial industry. Basically, political parties reformed the second pillar according to their preferences whenever in power.

Moreover, it should be noted that, due to Slovakia's EU membership, the European *acquis communautaire* is an integral part of Slovakia's legislation, with its growing share being prepared at the European level. In July 2010, the EU issued a Green paper on pensions and launched a European-wide discussion on the future of pension systems (Hetteš, 2011).

Concluding remarks

Perhaps the only conclusion that could be drawn from this exposition is that the arguments used to justify or to criticize the pension reform in post-socialist countries are magnified or mitigated when filtered through a political lens.

In the middle of a political struggle, it is sometimes forgotten that the main objective of any pension scheme is to ensure a decent standard of living for the elderly. The pension system, due to the risks involved, the long-term scope and the number of citizens affected by it, should be a priority of the social policy agenda.

Apart from the discussion of which pension system (public or private, funded or non-funded) is better, it could be recognized that the one way to improve a pension scheme is to increase economic output, which is directly related to a high

employment rate and a high wage level. A pension system does not operate in isolation from economic conditions but rather depends heavily on them.

In this sense, the arguments presented to sustain the pension reform or to try to reverse it were often inconsistent with the outcomes revealed with the lapse of time. The choice between the types of pension scheme is a matter of values, ideology and principles, more than a matter of technical reasons. However, this fact has been largely ignored.

Are elderly people considered a burden on the rest of society? Or do they represent a way of the solidarity principle coming into effect? Is solidarity the most important value? Or is justice more important?

These kinds of questions are the starting points for understanding the society the citizens of a specific country want to live in. In the case of the (radical) pension reforms implemented in CEE countries, we can conclude that social dialogue was limited, and the consensus was not often achieved. This lack of social consensus should be a serious cause for concern, because national citizens had to deal with a situation that they did not choose. At the same time, there is no evidence that reforms introduced into, or rather imposed on, CEE countries were well-suited to their political or economic environments. While the historical heritage of the Eastern European countries should not be neglected, democratization cannot be seen as a mere alignment with Western standards. To sum it all up, it is crucial to preserve the level of freedom in national decision-making, which means that the values and expectations of the citizens of the post-socialist countries must be the first element to consider in the event of a social reform.

Bibliography

Cerami, A. and Etrich, F. (2005) *Social policy in Central and Eastern Europe. The emergence of a new European model of solidarity?*, *Universitäts- und Forschungsbibliothek Erfurt/Gotha*. Erfurt University. Available at: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/binary/ZPGLSUOH6G3PIMYOSDDBX-AYZGEISMUEZ/full/1.pdf>.

Deacon, B. (1997), 'Global Social Policy', London : SAGE publications.

Drahokoupil, J. and Domonkos, S. (2012) 'Averting the funding-gap crisis: East European pension reforms since 2008', *Global Social Policy*, 12(3), pp. 283–299.

Etxezarreta, M. (2003) *The drive towards pension privatisation-What is at stake?* Vienna.

Fultz, E. and Ruck, M. (2001) *Pension reform in Central and Eastern Europe: An Update on the Restructuring of National Pension Schemes in Selected Countries in the United States with the*. Budapest. Available at: www.ilo.org/publns.

Goliaš, P. (2004) 'Pension Reform in Slovakia'. Bratislava: INEKO. Available at: http://pdc.ceu.hu/archive/00002144/01/menu_dochodky_paper_golias.pdf

Hetteš, M. (2011) 'National Reports: The Slovak Republic', in Hirose, K. (ed.) *Pension Reform in Central and Eastern Europe in times of crisis, austerity and beyond*. Hungary: International Labour Organization, pp. 267–305.

Inglot, T. (2008), 'Welfare States in East Central Europe: 1919-2004', Cambridge: Cambridge University Press.

Jacob, R. (2002), 'The European Union and National Pension Policies', in Jorens, Y. (ed.) *The influence of international organisations on national social security law in the European Union: the example of old-age pension*, Baden-baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

Kritzer, B. (2002), 'Social Security Reform in Central and Eastern Europe: Variations on a Latin American Theme', *Social Security Bulletin*, 64 (4), pp. 16-32. Available at: <https://www.ssa.gov/policy/docs/ssb/v64n4/v64n4p16.pdf>

Lendvai, N. (2004) 'The Weakest Link? EU Accession and Enlargement: Dialoguing EU and Post-Communist Social Policy', *Journal of European Social Policy*, 14(3), pp. 319–333.

Lesay, I. (2006) *Pension Reform in Slovakia*. Brussels: European Trade Union Institute.

Makszin, K. and Greskovits, B. (2013) *Reforming East Central European Welfare States Governments, Technocrats, and the Patterns of Quiet Retrenchment*. Central European University.

Mathernová, K. and Renčko, J. (2006) "'Reformology": The Case of Slovakia', *Orbis*, 50(4), pp. 629–640.

Murray, J. (2002), 'The impact of international organizations on old-age pensions: the European Code of Social Security', in Jorens, Y. (ed.) *The influence of international organisation on national social security law in the European Union: the example of old-age pension*, Baden-baden: Nomos Verlagsgesellschaft.

Naczyk, M. and Domonkos, S. (2016) 'The Financial Crisis and Varieties of Pension Privatization Reversals in Eastern Europe', *Governance*, 29(2), pp. 167–184.

Novak, M. (2001), 'Viewing the reforming pension schemes in Europe: a parallel development', in Pieters, D. (ed.), *European Social Security and global politics*, The Hague: Kluwer Law International, pp. 279-301.

Offe, C. (1993), 'The politics of social policy in east European transitions: antecedents, agents and agenda of reform', *Social Research*, 60 (4), pp. 649-684. Available at: http://www.jstor.org/stable/40971005?seq=1#page_scan_tab_contents

Orenstein, M. A. (2008) 'Postcommunist welfare states', *Journal of Democracy*, 19(4). Available at: <http://www.mitchellorenstein.com/wp-content/uploads/2012/07/Journal-of-Democracy-PDF.pdf> (Accessed: 11 October 2017).

Orenstein, M. A. (2008b), 'Privatizing pensions: the transnational campaign for social security reform', Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Terrell, K.; Svejnar, J.; Ham, John C. (1998), 'Unemployment and the Social Safety Net during transitions to a market economy: evidence from the Czech and Slovak Republics', *The American Economic Review*, 88(5), pp. 1117-1142.

Woods, N. (2006), 'The Globalizers: the IMF, the World Bank and their borrowers', Ithaca and London: Cornell University Press.

World Bank (1994), 'Averting the old age crisis: policies to protect the old and promote growth – a World Bank policy research report', Oxford: Oxford University Press.

Note: The author gratefully acknowledges the financial support of “Fundação para a Ciência e Tecnologia” (FCT – Portugal), as well as the financial support for international mobility from the National Scholarship Programme of the Slovak Republic.

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

PEKNÍK, M. a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989*, 1. a 2. zväzok. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016, 1 209 s., ISBN 978-80-224-1513-2

Kolektívna dvojzväzková monografia *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989* je dlho očakávané dielo, ktoré s odstupom vyše štvrtstoročia reflektuje transformáciu politického systému z reálneho socializmu na súčasnú pluralitnú spoločnosť. Na ploche niečo vyše tisícdivo strán sa kolektív tridsiatich troch autorov v tridsiatich kapitolách, respektíve štúdiách pokúša o čo najpresnejšiu a najobjektívnejšiu reflexiu tohto komplikovaného vývoja.

Prvej časti dominuje vyše 300-stranová štúdia riaditeľa Ústavu politických vied Slovenskej akadémie vied Miroslava Pekníka *Premeny slovenskej politiky*, v ktorej takmer vyčerpávajúco zmapoval obdobie rokov 1989 až 1994. Práve toto obdobie je kľúčové pre náš dnešný vývoj, bolo totiž poznačené transformáciou politického systému z centrálne riadenej ekonomiky na trhové hospodárstvo a pluralitnú demokraciu.

Zaujímavejšie je však ešte aj tým, že práve v rokoch 1990 až 1992 sa zásadne prehodnotovala kvalita a charakter štátoprávneho usporiadania medzi českou a slovenskou politickou reprezentáciou,

ktorá nakoniec viedla k pokojnému rozdeleniu oboch častí federácie. Pekník vo svojej štúdii veľmi precízne a pocitovo mapuje vývoj rokovaní o budúcom štátoprávnom usporiadaní, všetky stretnutia od diskusií o kompetenčnom zákone až po neúspech zmluvy z Milov, ktorý znamenal krach týchto vyjednávaní s tým, že až výsledky volieb v roku 1992 rozťali onen gordický uzol.

Pekník sa vo svojej obsiahlej štúdii venuje aj peripetiám budovania novej samostatnej Slovenskej republiky, narastaniu napätia medzi premiérom Mečiarom a prezidentom Kováčom, pričom štúdiu uzatvárajú výsledky predčasných volieb v roku 1994, ktoré nadviazali na pád vlády vyvolaný práve prejavom prezidenta Kováča v Národnej rade Slovenskej republiky.

Veľmi osviežujúca je aj štúdia Oskara Krejčího *Záhadný Listopad*, ktorá stavia novembrové udalosti do špecifického svetla. Jeho pohľad je o to zaujímavejší, že on osobne ako poradca premiéra Ladislava Adamca bol priamym aktérom všetkých prelomových vyjednávaní v čase revolúcie. Podarilo sa mu tak skĺbiť pohľad akademika, ktorý sa štúdiu spoločnosti venuje dlhodobo a systematicky, s osobným bonusom priameho účastníka.

Spomienkový či reflexívny charakter má aj príspevok Vojtecha Čelka *Dom slovenskej kultúry v Prahe*

v *prelomovom čase roku '89*, osvetľuje však aj viaceré, dosiaľ neznáme či málo známe okolnosti spomenutých historických dní.

Akademickejší a teoretickejší charakter má príspevok prvého ponovembrového premiéra „vlády národného porozumenia“ Milana Čiča. Snaží sa v ňom načrtnúť politické či ekonomické východiská, s ktorými sa jeho vláda musela popasovať.

Olga Plávková zase reflektuje november 1989 „z pohľadu verejnej mienky“. Táto sociologička opisuje, ako obyvateľstvo vnímalo zmenu spoločenských a politických pomerov, aké boli názory a očakávania ľudí. Jej relatívne obsiahla, takmer štyridsaťstranová štúdia predostiera komplexný sociologický pohľad na novembrové udalosti roku 1989.

Pohľad sociálneho filozofa Ladislava Hohoša pod názvom *Úvaha o našich prevratoch a vízií* je plný historických reminiscencií, je to pokus o postihnutie a reflexiu zlomových historických udalostí, ktoré zásadným spôsobom determinujú aj našu dnešnú politickú realitu.

Dvojica autorov Eleonóra Petrovičová a Pavel Pollák sa vo svojom príspevku *Vláda národného porozumenia* venuje práve pôsobeniu tejto vlády, ktorá priviedla našu spoločnosť k prvým slobodným voľbám po roku 1946.

Ivan Laluha vo svojej obsiahlej, vyše 120-stranovej štúdii *Východiská a cesty k vzniku Slovenskej republiky v roku 1993* veľmi plasticky a podrobne

mapuje obdobie od federácie k vzniku samostatnej Slovenskej republiky i samostatnej Českej republiky, zároveň aj hlbokou osobnou skúsenosťou opisuje kľúčové obdobie, keď sa rozhodovalo o našom osude, respektíve o tom, či a za akých okolností naše politické reprezentácie a politickí aktéri dosiahnu samostatnosť oboch bývalých republík federácie.

Vladimír Srb vo svojom príspevku *Rozdělení ČSFR a otázka legitimacy* nasvecuje túto otázku optikou českých elít, sprítomňuje argumenty českej strany a približuje aj vtedajší český politický diskurz o tejto otázke.

Vzťahom medzi Čechmi a Slovákmi po roku 1989 sa venuje ďalší autor českej národnosti – Zdeněk Veselý. Jeho pohľad je o to zaujímavejší, že na oblasť česko-slovenských vzťahov sa pozerá českou optikou, čo je pre slovenského čitateľa osviežujúce a zároveň prináša nový druh reflexie.

Prvý zväzok knihy uzatvára štúdia Petra Dinuša *Základné smery vývoja ponovembrového politického myslenia*. Vo svojom príspevku sa autor úspešne snaží načrtávať konfliktné línie v slovenskej politike, približuje spôsob, akým sa naša spoločnosť vyrovnávala so zásadnými geopolitickými okolnosťami, napríklad integráciou do Európskej únie či Severoatlantickej aliancie – NATO, ale venuje sa aj zápasom jednotlivých aktérov o charakter nášho štátu.

Druhý zväzok knihy pozostáva z ďalších devätnástich príspevkov,

osobitne zaujímavá a aktuálna je kapitola Jozefa Beňa *Dvadsaťročné dejiny ústavy*. V nich autor podrobne opisuje všetky novelizácie nášho základného zákona. Práve v tomto príspevku sa jasne ukazuje, ako sa precizovalo znenie konkrétnych paragrafov, predovšetkým v súvislosti s voľbou prezidenta, ale aj s jeho kompetenciami. V konkrétnej politickej praxi sa ukázalo, že tvorcovia ústavy nedokázali celkom presne odhadnúť všetky politické nuansy slovenskej politiky, a teda že je pre efektívny výkon exekutívnej moci potrebné jasne vymedziť kompetencie vlády a prezidenta. Zásadnejšie zmeny ústavy bolo rovnako nevyhnutné prijať aj v súvislosti so vstupom Slovenska do Európskej únie.

Na príspevok Jozefa Beňa logicky nadväzuje štúdia autorskej dvojice Peter Horváth – Pavol Juhás, ktorá sa venuje postaveniu, kompetenciám a politickému pôsobeniu prezidenta v ústavnom a politickom systéme Slovenskej republiky.

Rovnako zaujímavá a podnetná je aj štúdia ďalšej autorskej dvojice Svetozár Krno – Marcela Slobodníková, ktorá sa zase venuje *Politickým stranám a hnutiam na Slovensku*. Túto tému hlbšie reflektuje a ďalej rozvíja prof. Gburová vo svojom príspevku *K problematike vzťahu demokracie a partokracie v podmienkach Slovenskej republiky*.

Informačne nabitá a prehľadne spracovaná je aj štúdia Oľgy Plávkovej *Voľby do Slovenskej národnej rady a Ná-*

rodnej rady SR po roku 1989. V tejto kapitole je vo veľmi prehľadných tabuľkách zachytené volebné správanie slovenských voličov, autorka však výsledky volieb aj interpretuje, čo je veľkou pridanou hodnotou tohto príspevku.

Bezpečnostným a zahraničnopolitickým otázkam sú venované dve štúdie. Prvá je z pera kariérneho diplomata Petra Juzu *Zahraničná politika Slovenskej republiky a napĺňanie národnoštátnych záujmov Slovenska*, na druhú sa podujal bezpečnostný analytik a vysokoškolský pedagóg František Škvrnda v príspevku *Bezpečnosť Slovenska – vybrané aspekty a súvislosti*.

Problémom menšín na Slovensku sa venuje hneď viacero autorov, no predovšetkým Zuzana Poláčková v príspevku *Problematika menšín na Slovensku v kontexte medzinárodného vývoja*. V širšom kontexte je tento príspevok doplnený staťou Jozefa Schwarza *Formovanie slovensko-maďarských vzťahov po roku 1989 a 1993* a prácou Norberta Kmeťa *Slovensko-české vzťahy po roku 1993*.

Autorská dvojica Mojmír Benža a Michal Kaľavský zase rozoberajú problematiku národnej, štátnej a európskej identity.

Socioekonomickým otázkam sa venuje exriaditeľ Ekonomického ústavu Slovenskej akadémie vied Milan Šikula v príspevku *Ekonomický vývoj samostatného Slovenska*. Akademicky podkutý politik Ľuboš Blaha sa pre zmenu venuje reflexii sociálneho štátu v slo-

venskom kontexte v štúdií príznačne nazvanej *Slovensko a otázka sociálneho štátu*.

Reflexiu európskej politiky cez prizmu slovenských politických strán vo svojom príspevku *Slovenské politické strany a vstup SR do EÚ (do roku 2012)* podáva Juraj Marušiak.

Kultúrnu politiku Slovenska v rokoch 1989 až 2012 analyzuje riaditeľ Múzea Slovenského národného povstania Stanislav Mičev. Na neho nadväzuje Milena Sokolová, ktorá zase svoju pozornosť obrátila k téme *Cirkevno-politické otázky Slovenska v kontexte budovania samostatného štátu po roku 1993*.

Knihu uzatvára trojica príspevkov, ktoré sa venujú „zeleným ideálom“ v slovenskej politike (autor, žiaľ, už nebohý Ivan Dubnička), politickej reflexii na Slovensku (Jozef Lysý) a *Scenárom budúceho vývoja spoločnosti* (štúdiá Kristíny Šabikovej).

Vydáním takéhoto *opusu magnum* sa Ústavu politických vied Slovenskej akadémie vied podaril husársky kúsok. Po štvrtstoročí máme obsiahlu publikáciu, ktorá takpovediac štrukturalisticky mapuje náš vývoj v období transformácie politického systému, ale zároveň reflektuje aj obdobie, keď Slováci dosiahli vrchol svojich národno-emancipačných snáh dosiahnutím plnej národnej samostatnosti.

Vďaka tejto dvojzväzkovej publikácii sa aj širšia, prevažne však odborná verejnosť môže oboznámiť, akým vý-

vojom prešla naša spoločnosť v uplynulom štvrtstoročí, zároveň však obsahuje množstvo faktických, štatistických a historických informácií a prameňov, takže by mali byť integrálnou výbavou všetkých ľudí, ktorí sa profesijne venujú výskumu v oblasti spoločenských vied.

Roman Michelko

ŠTEFANČÍK, R. – DULEBOVÁ, I.: *Jazyk a politika. Jazyk politiky v konfliktnnej štruktúre spoločnosti*. Bratislava : EKONÓM, 2017, 193 s., ISBN 978-80-225-4414-6

Publikácia Radoslava Štefančíka a Iriny Dulebovej s názvom *Jazyk a politika. Jazyk politiky v konfliktnnej štruktúre spoločnosti* je vydareným pokusom spojiť metódy jazykovedy a politológie a prostredníctvom nich skúmať jazyk politiky z perspektívy dvoch vedeckých disciplín. V súradniciach slovenskej politológie a lingvistiky ide o dôležitý krok k etablovaniu vednej disciplíny stojacej na pomedzí lingvistiky a politológie, a síce politolingvistiky, ktorá je v súčasnosti mimoriadne populárna najmä v prostredí nemeckých humanitných a spoločenských vied. Autori tak využívajú svoj vzdelanostný potenciál, keďže obaja majú za sebou tak štúdium spoločenských vied, ako aj lingvistiky.

V publikácii si autori zadefinovali cieľ prostredníctvom sociologicko-politologického konceptu štiepných línií

vysvetliť formovanie slovenských politických strán a stranického systému. A tento cieľ dosahujú prostredníctvom analýzy korpusu, ktorý je tvorený najmä parlamentnými výroky slovenskej politickej elity, ale všímajú si rovnako aj programové dokumenty politických strán, v prvom rade predvolebné programy. Konkrétne vyjadrené, autori dokazujú hypotézu, že dominantné konfliktné línie s vplyvom na formovanie slovenského stranického systému boli charakteristické osobitným jazykom, ktorý sa na „jednej strane buď prestal používať, a to pomerne rýchlo po tom, ako príslušná konfliktná línia stratila na intenzite, alebo prestala byť relevantná, prípadne sa v politickej komunikácii objavuje dodnes, a to vtedy, ak konfliktná línia naďalej pretrváva. Intenzita existujúcich konfliktných línií totiž nebola (prípadne nie je) rovnaká“ (s. 8).

Publikáciu autori rozdelili do piatich hlavných kapitol. V prvej v teoretickej rovine predstavujú vzťah medzi politikou a jazykom. Jazyk definujú ako jeden z rozhodujúcich inštrumentov úspešnej politickej kariéry. V tejto časti rovnako predstavujú základné funkcie politického jazyka a kategorizujú niekoľko typov politického slovníka. V ďalšej kapitole vysvetľujú kategóriu politického diskurzu ako jeden „z najintenzívnejšie používaných pojmov tak v humanitných a sociálnych vedách, ako aj v politických a mediálnych kruhoch, ktorý je spájaný s rôznorodý-

mi fenoménmi spoločenského života“ (s. 33). Pre politológiu je v tejto časti mimoriadne hodnotná analýza sekuritizácie ako aktuálneho problému politickej vedy i lingvistiky. V nasledujúcej časti autori podrobne zmapovali vývoj politickej lingvistiky vo vybraných štátoch, predovšetkým v Nemecku, Rusku, ale venujú sa aj formovaniu tejto hraničnej disciplíny v Českej republike a na Slovensku.

Dve posledné kapitoly sú venované primárne formovaniu politických strán a stranického systému v kontexte politického diskurzu. V tejto časti publikácie je zmapovaný dve desaťročia trvajúci vývoj politickej komunikácie systémových politických strán a zároveň otestovaná možnosť cez výskum politickej komunikácie pozorovať vývoj konfliktných línií. Výskum autorov vychádza z hypotézy, že každá dominantná konfliktná línia mala svoj charakteristický jazyk, ktorý sa na jednej strane buď vytratil, a to pomerne rýchlo v okamihu, ako príslušná konfliktná línia stratila na svojej intenzite alebo bola úplne prekonaná, prípadne sa v politickej komunikácii objavuje dodnes, ak konfliktná línia naďalej pretrváva. Autori na príkladoch poukázali na skutočnosť, že v prípade politikov, ktorí reprezentujú voličov dlhodobo, prípadne sa do aktívneho politického života dostali opäť s odstupom niekoľkých rokov, sa môžu v ich súčasných prejavoch objavovať rezíduá politického slovníka charakteristického skôr pre konfliktné línie deväťdesiatych rokov.

Pri pohľade na lexikálnu stránku politického jazyka slovenskej politickej elity je možné konštatovať, že predovšetkým téma národnoštátne usporiadanie Slovenskej republiky, ako aj téma politického štýlu Vladimíra Mečiara a jeho tretej vlády mimoriadne intenzívne ovplyvnili politický slovník. Zároveň sú na jazyku tejto konfliktnej línie identifikované podobnosti medzi jazykom komunistickej propagandy pred rokom 1989 a vyjadrovacími prostriedkami charakteristickými pre slovník čelných predstaviteľov HZDS, SNS a ZRS, ako aj lojálnych žurnalistov, ktoré používali na negatívne zobrazovanie vtedajšej opozície. Na tomto premostení medzi komunistickou propagandou a jazykom demokratickej straníckej elity bola identifikovaná absencia diskusie o politickej korektnosti, resp. o správnosti alebo nesprávosti používania niektorých výrazov charakteristických pre nedemokratické režimy.

Autori analyzovali aj jazyk aktuálnych konfliktných línií, ako štát vs. cirkev, eurooptimizmus vs. euroskepticizmus, ale rovnako konfliktných línií otvorenosť vs. uzavretosť a systém vs.

antisystém. Spoločne konštatujú, že zatiaľ čo niektoré témy charakteristické pre tieto konfliktné línie boli pôvodne marginálne, s postupným formovaním slovenského stranického systému sa na určité obdobie stali dôležitými faktormi s vplyvom na vývoj, resp. samotnú existenciu politických strán.

Pri pohľade na obsah tejto publikácie je potrebné zdôrazniť, že autori dokázali tézu, že vývoj politických strán a stranického systému je možné skúmať aj prostredníctvom analýzy vývoja politického jazyka. V publikácii autori vyzdvihli predpoklad, že koncept štiepných, resp. konfliktných línií môže byť testovaný nielen politologickými alebo sociologickými metódami, ale nové podnety do tohto výskumu môžu priniesť aj lingvisti. Veda o jazyku politiky, resp. politolingvistika spĺňa všetky predpoklady na to, aby sa etablovala nielen medzi lingvistami, ale rovnako aj medzi odborníkmi, ktorí reprezentujú humanitné a sociálne vedy aj na iných slovenských akademických pracoviskách.

Zuzana Kočišová

• RECENZIE A ANOTÁCIE •

PEKNÍK, M. a kol.: *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989*, 1. a 2. zväzok. Bratislava : VEDA, vydavateľstvo SAV, 2016, 1 209 s., ISBN 978-80-224-1513-2

Kolektívna dvojzväzková monografia *Pohľady na slovenskú politiku po roku 1989* je dlho očakávané dielo, ktoré s odstupom vyše štvrtstoročia reflektuje transformáciu politického systému z reálneho socializmu na súčasnú pluralitnú spoločnosť. Na ploche niečo vyše tisícvesto strán sa kolektív tridsiatich troch autorov v tridsiatich kapitolách, respektíve štúdiách pokúša o čo najpresnejšiu a najobjektívnejšiu reflexiu tohto komplikovaného vývoja.

Prvej časti dominuje vyše 300-stranová štúdia riaditeľa Ústavu politických vied Slovenskej akadémie vied Miroslava Pekníka *Premeny slovenskej politiky*, v ktorej takmer vyčerpávajúco zmapoval obdobie rokov 1989 až 1994. Práve toto obdobie je kľúčové pre náš dnešný vývoj, bolo totiž poznačené transformáciou politického systému z centrálne riadenej ekonomiky na trhové hospodárstvo a pluralitnú demokraciu.

Zaujímavejšie je však ešte aj tým, že práve v rokoch 1990 až 1992 sa zásadne prehodnocovala kvalita a charakter štátoprávneho usporiadania medzi českou a slovenskou politickou reprezentáciou,

ktorá nakoniec viedla k pokojnému rozdeleniu oboch častí federácie. Pekník vo svojej štúdii veľmi precízne a pocitovo mapuje vývoj rokovaní o budúcom štátoprávnom usporiadaní, všetky stretnutia od diskusií o kompetenčnom zákone až po neúspech zmluvy z Milov, ktorý znamenal krach týchto vyjednávaní s tým, že až výsledky volieb v roku 1992 rozťali onen gordický uzol.

Pekník sa vo svojej obsiahlej štúdii venuje aj peripetiám budovania novej samostatnej Slovenskej republiky, narastaniu napätia medzi premiérom Mečiarom a prezidentom Kováčom, pričom štúdiu uzatvárajú výsledky predčasných volieb v roku 1994, ktoré nadviazali na pád vlády vyvolaný práve prejavom prezidenta Kováča v Národnej rade Slovenskej republiky.

Veľmi osviežujúca je aj štúdia Oskara Krejčího *Záhadný Listopad*, ktorá stavia novembrové udalosti do špecifického svetla. Jeho pohľad je o to zaujímavejší, že on osobne ako poradca premiéra Ladislava Adamca bol priamym aktérom všetkých prelomových vyjednávaní v čase revolúcie. Podarilo sa mu tak skĺbiť pohľad akademika, ktorý sa štúdiu spoločnosti venuje dlhodobo a systematicky, s osobným bonusom priameho účastníka.

Spomienkový či reflexívny charakter má aj príspevok Vojtecha Čelka *Dom slovenskej kultúry v Prahe*

v *prelomovom čase roku '89*, osvetľuje však aj viaceré, dosiaľ neznáme či málo známe okolnosti spomenutých historických dní.

Akademickejší a teoretickejší charakter má príspevok prvého ponovembrového premiéra „vlády národného porozumenia“ Milana Čiča. Snaží sa v ňom načrtnúť politické či ekonomické východiská, s ktorými sa jeho vláda musela popasovať.

Olga Plávková zase reflektuje november 1989 „z pohľadu verejnej mienky“. Táto sociologička opisuje, ako obyvateľstvo vnímalo zmenu spoločenských a politických pomerov, aké boli názory a očakávania ľudí. Jej relatívne obsiahla, takmer štyridsaťstranová štúdia predostiera komplexný sociologický pohľad na novembrové udalosti roku 1989.

Pohľad sociálneho filozofa Ladislava Hohoša pod názvom *Úvaha o našich prevratoch a vízií* je plný historických reminiscencií, je to pokus o postihnutie a reflexiu zlomových historických udalostí, ktoré zásadným spôsobom determinujú aj našu dnešnú politickú realitu.

Dvojica autorov Eleonóra Petrovičová a Pavel Pollák sa vo svojom príspevku *Vláda národného porozumenia* venuje práve pôsobeniu tejto vlády, ktorá priviedla našu spoločnosť k prvým slobodným voľbám po roku 1946.

Ivan Laluha vo svojej obsiahlej, vyše 120-stranovej štúdii *Východiská a cesty k vzniku Slovenskej republiky v roku 1993* veľmi plasticky a podrobne

mapuje obdobie od federácie k vzniku samostatnej Slovenskej republiky i samostatnej Českej republiky, zároveň aj hlbokou osobnou skúsenosťou opisuje kľúčové obdobie, keď sa rozhodovalo o našom osude, respektíve o tom, či a za akých okolností naše politické reprezentácie a politickí aktéri dosiahnu samostatnosť oboch bývalých republík federácie.

Vladimír Srb vo svojom príspevku *Rozdělení ČSFR a otázka legitimacy* nasvecuje túto otázku optikou českých elít, sprítomňuje argumenty českej strany a približuje aj vtedajší český politický diskurz o tejto otázke.

Vzťahom medzi Čechmi a Slovákmi po roku 1989 sa venuje ďalší autor českej národnosti – Zdeněk Veselý. Jeho pohľad je o to zaujímavejší, že na oblasť česko-slovenských vzťahov sa pozerá českou optikou, čo je pre slovenského čitateľa osviežujúce a zároveň prináša nový druh reflexie.

Prvý zväzok knihy uzatvára štúdia Petra Dinuša *Základné smery vývoja ponovembrového politického myslenia*. Vo svojom príspevku sa autor úspešne snaží načrtávať konfliktné línie v slovenskej politike, približuje spôsob, akým sa naša spoločnosť vyrovnávala so zásadnými geopolitickými okolnosťami, napríklad integráciou do Európskej únie či Severoatlantickej aliancie – NATO, ale venuje sa aj zápasom jednotlivých aktérov o charakter nášho štátu.

Druhý zväzok knihy pozostáva z ďalších devätnástich príspevkov,

osobitne zaujímavá a aktuálna je kapitola Jozefa Beňa *Dvadsaťročné dejiny ústavy*. V nich autor podrobne opisuje všetky novelizácie nášho základného zákona. Práve v tomto príspevku sa jasne ukazuje, ako sa precizovalo znenie konkrétnych paragrafov, predovšetkým v súvislosti s voľbou prezidenta, ale aj s jeho kompetenciami. V konkrétnej politickej praxi sa ukázalo, že tvorcovia ústavy nedokázali celkom presne odhadnúť všetky politické nuansy slovenskej politiky, a teda že je pre efektívny výkon exekutívnej moci potrebné jasne vymedziť kompetencie vlády a prezidenta. Zásadnejšie zmeny ústavy bolo rovnako nevyhnutné prijať aj v súvislosti so vstupom Slovenska do Európskej únie.

Na príspevok Jozefa Beňa logicky nadväzuje štúdia autorskej dvojice Peter Horváth – Pavol Juhás, ktorá sa venuje postaveniu, kompetenciám a politickému pôsobeniu prezidenta v ústavnom a politickom systéme Slovenskej republiky.

Rovnako zaujímavá a podnetná je aj štúdia ďalšej autorskej dvojice Svetozár Krno – Marcela Slobodníková, ktorá sa zase venuje *Politickým stranám a hnutiam na Slovensku*. Túto tému hlbšie reflektuje a ďalej rozvíja prof. Gbúrová vo svojom príspevku *K problematike vzťahu demokracie a partokracie v podmienkach Slovenskej republiky*.

Informačne nabitá a prehľadne spracovaná je aj štúdia Oľgy Plávkovej *Voľby do Slovenskej národnej rady a Ná-*

rodnej rady SR po roku 1989. V tejto kapitole je vo veľmi prehľadných tabuľkách zachytené volebné správanie slovenských voličov, autorka však výsledky volieb aj interpretuje, čo je veľkou pridanou hodnotou tohto príspevku.

Bezpečnostným a zahraničnopolitickým otázkam sú venované dve štúdie. Prvá je z pera kariérneho diplomata Petra Juzu *Zahraničná politika Slovenskej republiky a napĺňanie národnoštátnych záujmov Slovenska*, na druhú sa podujal bezpečnostný analytik a vysokoškolský pedagóg František Škvrnda v príspevku *Bezpečnosť Slovenska – vybrané aspekty a súvislosti*.

Problémom menšín na Slovensku sa venuje hneď viacero autorov, no predovšetkým Zuzana Poláčková v príspevku *Problematika menšín na Slovensku v kontexte medzinárodného vývoja*. V širšom kontexte je tento príspevok doplnený staťou Jozefa Schwarza *Formovanie slovensko-maďarských vzťahov po roku 1989 a 1993* a prácou Norberta Kmeťa *Slovensko-české vzťahy po roku 1993*.

Autorská dvojica Mojmir Benža a Michal Kaľavský zase rozoberajú problematiku národnej, štátnej a európskej identity.

Socioekonomickým otázkam sa venuje exriaditeľ Ekonomického ústavu Slovenskej akadémie vied Milan Šikula v príspevku *Ekonomický vývoj samostatného Slovenska*. Akademicky podkutý politik Ľuboš Blaha sa pre zmenu venuje reflexii sociálneho štátu v slo-

venskom kontexte v štúdií príznačne nazvanej *Slovensko a otázka sociálneho štátu*.

Reflexiu európskej politiky cez prizmu slovenských politických strán vo svojom príspevku *Slovenské politické strany a vstup SR do EÚ (do roku 2012)* podáva Juraj Marušiak.

Kultúrnu politiku Slovenska v rokoch 1989 až 2012 analyzuje riaditeľ Múzea Slovenského národného povstania Stanislav Mičev. Na neho nadväzuje Milena Sokolová, ktorá zase svoju pozornosť obrátila k téme *Cirkevno-politické otázky Slovenska v kontexte budovania samostatného štátu po roku 1993*.

Knihu uzatvára trojica príspevkov, ktoré sa venujú „zeleným ideálom“ v slovenskej politike (autor, žiaľ, už nebohý Ivan Dubnička), politickej reflexii na Slovensku (Jozef Lysý) a *Scenárom budúceho vývoja spoločnosti* (štúdiá Kristíny Šabikovej).

Vydáním takéhoto *opusu magnum* sa Ústavu politických vied Slovenskej akadémie vied podaril husársky kúsok. Po štvrtstoročí máme obsiahlu publikáciu, ktorá takpovediac štrukturalisticky mapuje náš vývoj v období transformácie politického systému, ale zároveň reflektuje aj obdobie, keď Slováci dosiahli vrchol svojich národno-emancipačných snáh dosiahnutím plnej národnej samostatnosti.

Vďaka tejto dvojzväzkovej publikácii sa aj širšia, prevažne však odborná verejnosť môže oboznámiť, akým vý-

vojom prešla naša spoločnosť v uplynulom štvrtstoročí, zároveň však obsahuje množstvo faktických, štatistických a historických informácií a prameňov, takže by mali byť integrálnou výbavou všetkých ľudí, ktorí sa profesijne venujú výskumu v oblasti spoločenských vied.

Roman Michelko

ŠTEFANČÍK, R. – DULEBOVÁ, I.: *Jazyk a politika. Jazyk politiky v konfliktnnej štruktúre spoločnosti*. Bratislava : EKONÓM, 2017, 193 s., ISBN 978-80-225-4414-6

Publikácia Radoslava Štefančíka a Iriny Dulebovej s názvom *Jazyk a politika. Jazyk politiky v konfliktnnej štruktúre spoločnosti* je vydareným pokusom spojiť metódy jazykovedy a politológie a prostredníctvom nich skúmať jazyk politiky z perspektívy dvoch vedeckých disciplín. V súradniciach slovenskej politológie a lingvistiky ide o dôležitý krok k etablovaniu vednej disciplíny stojacej na pomedzí lingvistiky a politológie, a síce politolingvistiky, ktorá je v súčasnosti mimoriadne populárna najmä v prostredí nemeckých humanitných a spoločenských vied. Autori tak využívajú svoj vzdelanostný potenciál, keďže obaja majú za sebou tak štúdium spoločenských vied, ako aj lingvistiky.

V publikácii si autori zadefinovali cieľ prostredníctvom sociologicko-politologického konceptu štiepných línií

vysvetliť formovanie slovenských politických strán a stranického systému. A tento cieľ dosahujú prostredníctvom analýzy korpusu, ktorý je tvorený najmä parlamentnými výroky slovenskej politickej elity, ale všímajú si rovnako aj programové dokumenty politických strán, v prvom rade predvolebné programy. Konkrétne vyjadrené, autori dokazujú hypotézu, že dominantné konfliktné línie s vplyvom na formovanie slovenského stranického systému boli charakteristické osobitným jazykom, ktorý sa na „jednej strane buď prestal používať, a to pomerne rýchlo po tom, ako príslušná konfliktná línia stratila na intenzite, alebo prestala byť relevantná, prípadne sa v politickej komunikácii objavuje dodnes, a to vtedy, ak konfliktná línia naďalej pretrváva. Intenzita existujúcich konfliktných línií totiž nebola (prípadne nie je) rovnaká“ (s. 8).

Publikáciu autori rozdelili do piatich hlavných kapitol. V prvej v teoretickej rovine predstavujú vzťah medzi politikou a jazykom. Jazyk definujú ako jeden z rozhodujúcich inštrumentov úspešnej politickej kariéry. V tejto časti rovnako predstavujú základné funkcie politického jazyka a kategorizujú niekoľko typov politického slovníka. V ďalšej kapitole vysvetľujú kategóriu politického diskurzu ako jeden „z najintenzívnejšie používaných pojmov tak v humanitných a sociálnych vedách, ako aj v politických a mediálnych kruhoch, ktorý je spájaný s rôznorodý-

mi fenoménmi spoločenského života“ (s. 33). Pre politológiu je v tejto časti mimoriadne hodnotná analýza sekuritizácie ako aktuálneho problému politickej vedy i lingvistiky. V nasledujúcej časti autori podrobne zmapovali vývoj politickej lingvistiky vo vybraných štátoch, predovšetkým v Nemecku, Rusku, ale venujú sa aj formovaniu tejto hraničnej disciplíny v Českej republike a na Slovensku.

Dve posledné kapitoly sú venované primárne formovaniu politických strán a stranického systému v kontexte politického diskurzu. V tejto časti publikácie je zmapovaný dve desaťročia trvajúci vývoj politickej komunikácie systémových politických strán a zároveň otestovaná možnosť cez výskum politickej komunikácie pozorovať vývoj konfliktných línií. Výskum autorov vychádza z hypotézy, že každá dominantná konfliktná línia mala svoj charakteristický jazyk, ktorý sa na jednej strane buď vytratil, a to pomerne rýchlo v okamihu, ako príslušná konfliktná línia stratila na svojej intenzite alebo bola úplne prekonaná, prípadne sa v politickej komunikácii objavuje dodnes, ak konfliktná línia naďalej pretrváva. Autori na príkladoch poukázali na skutočnosť, že v prípade politikov, ktorí reprezentujú voličov dlhodobo, prípadne sa do aktívneho politického života dostali opäť s odstupom niekoľkých rokov, sa môžu v ich súčasných prejavoch objavovať rezíduá politického slovníka charakteristického skôr pre konfliktné línie deväťdesiatych rokov.

Pri pohľade na lexikálnu stránku politického jazyka slovenskej politickej elity je možné konštatovať, že predovšetkým téma národnoštátne usporiadanie Slovenskej republiky, ako aj téma politického štýlu Vladimíra Mečiara a jeho tretej vlády mimoriadne intenzívne ovplyvnili politický slovník. Zároveň sú na jazyku tejto konfliktnej línie identifikované podobnosti medzi jazykom komunistickej propagandy pred rokom 1989 a vyjadrovacími prostriedkami charakteristickými pre slovník čelných predstaviteľov HZDS, SNS a ZRS, ako aj lojálnych žurnalistov, ktoré používali na negatívne zobrazovanie vtedajšej opozície. Na tomto premostení medzi komunistickou propagandou a jazykom demokratickej stránickej elity bola identifikovaná absencia diskusie o politickej korektnosti, resp. o správnosti alebo nesprávnosti používania niektorých výrazov charakteristických pre nedemokratické režimy.

Autori analyzovali aj jazyk aktuálnych konfliktných línií, ako štát vs. cirkev, eurooptimizmus vs. euroskepticizmus, ale rovnako konfliktných línií otvorenosť vs. uzavretosť a systém vs.

antisystém. Spoločne konštatujú, že zatiaľ čo niektoré témy charakteristické pre tieto konfliktné línie boli pôvodne marginálne, s postupným formovaním slovenského stránického systému sa na určité obdobie stali dôležitými faktormi s vplyvom na vývoj, resp. samotnú existenciu politických strán.

Pri pohľade na obsah tejto publikácie je potrebné zdôrazniť, že autori dokázali tézu, že vývoj politických strán a stránického systému je možné skúmať aj prostredníctvom analýzy vývoja politického jazyka. V publikácii autori vyzdvihli predpoklad, že koncept štiepných, resp. konfliktných línií môže byť testovaný nielen politologickými alebo sociologickými metódami, ale nové podnety do tohto výskumu môžu priniesť aj lingvisti. Veda o jazyku politiky, resp. politolingvistika spĺňa všetky predpoklady na to, aby sa etablovala nielen medzi lingvistami, ale rovnako aj medzi odborníkmi, ktorí reprezentujú humanitné a sociálne vedy aj na iných slovenských akademických pracoviskách.

Zuzana Kočišová

Vedecká konferencia pri príležitosti 100. výročia vzniku spoločného štátu Čechov a Slovákov: *Republika Česko-Slovensko. Od monarchie k vlastnému štátu. Ilúzie verzus realita*

Rok 2018 prináša okrem iného jedno významné výročie a z toho dôvodu sa predovšetkým spoločenskovedný záujem orientuje na pripomínanie si 100. výročia vzniku Československa. Prostredníctvom odborných, vedeckých, popularizačných podujatí, výstav či besied diskutujeme o tejto kľúčovej udalosti našich moderných národnopolitických dejín, pripomíname si aktivity významných národných dejateľov a zamýšľame sa nad ideovo-politickými príčinami a dôsledkami problémov a trendov v spoločnosti pred sto rokmi, komparujeme ich so súčasným dňom a prostredníctvom definovania rozdielnych, ako aj totožných tendencií sa usilujeme hľadať súvislosti a prostredníctvom nich odpovede na páľčivé otázky dneška.

Ústav politických vied SAV a spoluorganizátori Štátny archív v Bratislave, Štátny pedagogický ústav, Múzeum Slovenského národného povstania, Kysucké múzeum v Čadci, Katedra politológie Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Nadácia Milana Rastislava Štefánika v Bratislave, Žilinský samosprávny kraj, Ministerstvo školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky, Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky pod záštitou predsedu Národnej rady Slovenskej republiky Andreja Danka organizovali v dňoch 17. – 19. apríla 2018 v priestoroch Pálffyho paláca v Bratislave vedeckú konferenciu s názvom *Republika Česko-Slovensko. Od monarchie k vlastnému štátu. Ilúzie verzus realita*.

Auditórium si počas trojdňovej vedeckej konferencie mohlo vypočuť príspevky odborníkov nielen z oblasti histórie, politológie, filozofie, ale aj práva či medzinárodných vzťahov a zapojiť sa do skutočne interdisciplinárnej diskusie.

Po oficiálnom otvorení konferencie a príhovoroch hostí riaditeľ Ústavu politických vied SAV Miroslav Pekník predniesol svoj príspevok s názvom *Slovenská politika pred rokom 1918*, čím zároveň otvoril vedeckú rozpravu. Mimoriadne zaujímavú politologickú analýzu s názvom *Rok 1918: Prevrat, reforma, revolúcia? Principiálne rozdiely medzi Predlitavskom a Zalitavskom* so zameraním na správnu, právnu a cirkevnú oblasť predniesol Vladimír Gonč z Ústavu politických vied SAV. Jozef Lysý z Ústavu politických vied SAV v príspevku *Genéza slovensko-českých vzťahov – kontinuita a diskontinuita* dokázal prepojiť dobový kontext obdobia pred vznikom Československa a počas existencie Československa so súčasťou „dobou revolúcie vedľajších dôsledkov modernity“. Za Ústav politických vied SAV predniesli svoje príspevky taktiež Ferdinand Vrábek, ktorý sa venoval československým légiám, a Norbert Kmeť, ktorý sa zamerával na často diskutovanú tému v súvislosti s výročím vzniku Československa, a síce štátny sviatok a pamätný deň na Slovensku, čiže 28. október verzus 30. október.

Príspevky pravidelných spolupracovníkov Ústavu politických vied SAV Ivana Laluhu, Nadeždy Jurčišinovej (Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove), Petra Zelenáka (Filozofická fakulta Univerzity Komenského), Bohumily Ferenčuhovej (Historický ústav SAV) a Svetozára Krna (Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa v Nitre) predstavovali už tradične prínosné vstupy do diskutovanej problematiky. Okrem už menovaných rečníkov právnický pohľad na tému konferencie priblížili príspevky Jozefa Beňa (Právnická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave) a Jozefa Vozára (Ústav štátu a práva SAV), filozofickým kontextom sa zaoberali príspevky Miroslava Pauzu (Filozofický ústav AV ČR), Petra Švorca (Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove). Historické aspekty diskutovanej problematiky predniesli Peter Chorvát (Vojenský historický ústav), Zuzana Poláčková (Historický ústav SAV), Milena Sokolová (Historický ústav SAV), Marek Syrný (Múzeum SNP), Jozef Schwarz (Miestny odbor Matice slovenskej Bratislava-Petržalka), Marián Manák (Ústav dejín Trnavskej univerzity v Trnave) a Marek Junek (Národní muzeum Praha). Vďaka príspevkom pracovníkov Kysuckého múzea v Čadci Tomáša Adamčíka, Alojza Kontríka a Miloša Jesenského, rovnako aj prostredníctvom príspevku Petra Hubu (Oravská knižnica Antona Habovštiaka) a Petra Víteka (Štátny archív v Žiline so sídlom v Bytči – pracovisko Archív Liptovský Mikuláš) zazneli na konferencii aj úzko špecifikované regionálne historické témy.

Slovenská a česká odborná verejnosť počas vedeckej konferencie *Republika Česko-Slovensko. Od monarchie k vlastnému štátu. Ilúzie verzus realita* priniesla naozaj zaujímavé poznatky a podnety k jednému z najvýznamnejších, ak nie

k najvýznamnejšiemu medzníku utvárania našej štátnosti. Všetkým prednášajúcim, ako aj poslucháčom patrí v mene organizátorov veľké poďakovanie.

Jana Sivičková

Dôvetok

Realizácia vedeckej konferencie *Republika Česko-Slovensko. Od monarchia k vlastnému štátu. Ilúzie verusus realita* priniesla okrem nových poznatkov a pohľadov na skúmanú problematiku aj nečakanú pozitívnu reakciu od vedenia Žilinského samosprávneho kraja. Jeho predsedníčka Erika Jurinová v liste z 30. apríla 2018 navrhla riaditeľovi Ústavu politických vied SAV, aby so Žilinským samosprávnym krajom nadviazal na predchádzajúcu spoluprácu z novembra 2017 pri organizovaní vedecko-pedagogického seminára *Pohľady na slovenskú politiku v minulosti a odkaz pre súčasnosť*, zameraného na osobnosti slovenskej politiky a proti prejavom extrémizmu.* V liste sa okrem iného píše: „*Keďže si v tomto roku nielen v našom kraji, ale i na celom Slovensku a v Českej republike pripomíname 100. výročie vzniku prvej Československej republiky, veľmi rada by som Vás oslovila k opätovnej spolupráci a požiadala Vás, aby ste obdobnú konferenciu s touto aktuálnou tematikou pripravili a zrealizovali i v našich priestoroch. Vedecko-pedagogický seminár s názvom Slovensko pri vzniku Česko-Slovenska by bol znova určený pre pedagógov základných a stredných škôl Žilinského samosprávneho kraja. Po spoločne zvážených termínoch navrhujem, aby sa seminár uskutočnil dňa 14. júna 2018 o 10.00 hod. v kongresovej sále Úradu Žilinského samosprávneho kraja.*“**

Návrh predsedníčky Žilinského samosprávneho kraja Ústav politických vied SAV akceptoval.*** Nielen z hľadiska samotného podujatia v Žiline, ale aj v širšom koncepčnom zábere, v podobe vedecko-pedagogického projektu, v rámci ktorého by sa semináre pre pedagógov *Slovensko pri vzniku Česko-Slovenska* uskutočnili v centrách všetkých samosprávnych krajov. Ideový zámer ÚPV SAV získal podporu pri konzultáciách so zástupcami sekcie vedy a techniky MŠVVaŠ SR, s vedením Štátneho pedagogického ústavu aj s odborníkmi Metodicko-pedagogického centra. Po usporiadaní dohodnutého seminára v Žiline predpokladáme, že od septembra 2018 sa budú v spolupráci so spomenutými inštitúciami realizovať aj ďalšie semináre na tému *Slovensko pri vzniku Česko-Slovenska*.

* Pozri: In: *Studia Politica Slovaca*, č. 2/2017, roč. X., s. 114 – 118.

** List predsedníčky ŽSK č. 02617/2018/OIaZV-16 z 30. apríla 2018 riaditeľovi ÚPV SAV.

*** List riaditeľa ÚPV SAV č. 86/2018 zo 14. mája 2018 predsedníčke ŽSK.